

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Центр краєзнавства імені академіка П.Т. Тронька
Історичний факультет
Студентське наукове товариство
Національна спілка краєзнавців України
Східно-регіональний відділ Центру пам'яткознавства
НАН України та УТОПІК
Всеукраїнська громадська організація
«Спілка археологів України»

НАУКА І ОСВІТА У КРАЄЗНАВЧОМУ ВИМІРІ

**Матеріали XXXII Міжнародної
краєзнавчої конференції
молодих учених**

Секція «Археологія та краєзнавство»

УДК: 902/904(4-11)“63/65”

ББК: Т4(45)2/4я431

Редакційна колегія:

Д.С. Гречко (редактор-упорядник)
С.А. Горбаненко (відповідальний секретар)

С.М. Куделко
Д.В. Миколенко

Рецензент:

Я.П. Гершкович

Наука і освіта у краєзнавчому вимірі Матеріали XXXII Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених Секція «Археологія та краєзнавство» / Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Центр краєзнавства імені академіка П.Т. Тронька, історичний факультет, студентське наукове товариство; Національна спілка краєзнавців України; Східно-регіональний відділ Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК; Всеукраїнська громадська організація «Спілка археологів України». — К., 2014. — 52 с.

Комп'ютерна верстка:

С.А. Горбаненко

Редакція текстів:

авторська

© Автори статей, 2014

Підписано до друку 21.11.2014 р. Формат 60 × 84/16.
Гарнітура NewtonСТТ. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 3,8. Наклад 100 прим.

Видавець Олег Філюк.
07300, м. Вишгород, вул. Дніпровська 3Б, кв. 97
Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України,
Серія ДК № 4506 від 18.03.2014 р.
rusfondukr@yandex.ru

ПРИКРАСИ СКІФСЬКИХ АМАЗОНОК СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ IV ст. до н. е.

О. Білокудря

*Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна
Ksenia_Riddle@ukr.net*

Скіфи залишили по собі яскраву культуру, яка є предметом дослідження археологів уже протягом століття. Проте нові знахідки відкривають нові сторінки скіфської історії. Однією з них є тема скіфських амазонок, що отримали свою назву за наявністю в їхніх похованнях предметів озброєння. Незважаючи на те, що факт наявності зброї в жіночих похованнях є досить цікавим і викликає багато дискусій, ми не будемо торкатися цього питання, а зупинимось на іншому елементі поховального інвентарю амазонок — прикрасах.

Прикраси зустрічаються не у всіх похованнях. Серед проаналізованих поховань 25 % не містили прикрас, хоча майже половина з них були розграбовані. Все таки наявність поховань без прикрас досить незвична, враховуючи, що в цих же похованнях зустрічаються речі, які свідчать про високий матеріальний статус похованої. Зокрема, це імпортні сосуди та велика кількість інших речей. При цьому кількість зброї в похованнях теж значна (від 17 до 84 наконечників стріл, списи, дротики, в одному похованні зустрічається меч). Майже серед усіх похованих було проведено антропологічні дослідження, тому допускати можливість належності їх чоловікам не доводиться. Вік похованих коливається від 22 до 50 років.

Набір прикрас різноманітний. Найчастіше зустрічаються браслети і намисто. Рідше серги, персні та різноманітні бляшки. Відомо кілька знахідок золотих і срібних гривн, дві знахідки золотих діadem і одна обруча. Вважається, що поховання з гривнами належать воєначальникам. Серед матеріалу, який використовувався для виготовлення прикрас — золото, срібло, бронза, залізо. Найяскравіше це різноманіття представлено в браслетах. Відома також знахідка «нестандартного» браслета, що складався з 13 скляних намистин і одного бронзового наконечника стріли. Відомі також знахідки предметів з поєднанням двох металів — срібний позолочений перстень та срібні серги з золотими підвісками. Різноманітним є матеріал для виготовлення намиста: намистини зустрічаються золоті, скляні, пастові, срібні. Цікавими є знахідки золотих зооморфних бляшок та пластин із зооморфним зображенням, що прикрашали одяг. На пластинах зображено зайців та грифонів, а бляшки зроблені у вигляді зайчиків.

Таким чином, можна сказати, що прикраси, хоча й склали значну частину поховального інвентарю, не були обов'язковим його елементом. Кількість та вид прикрас не залежав від віку похованої. Хоча матеріал, з якого виготовлені прикраси — різноманітний, але все ж серед них переважає золото і срібло. Це свідчить про те, що амазонками були переважно заможними особами.

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ ПОШИРЕННЯ ГОНЧАРНОЇ ПРОДУКЦІЇ РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ РЕМІСНИЧИХ ЦЕНТРІВ ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Я. Володарець-Урбанович

Інститут археології НАН України, Київ

volodargrad@ukr.net

Существует связь между характером задач и выбором материалов ... Однако обоснование этой связи оказывается более трудным, чем можно предположить.

Жан-Клод ГАРДЕН

«Теоретическая археология»

Друга половина VII — початок VIII ст. в Середньому Подніпров'ї і Дніпровському Лівобережжі — період складної культурної трансформації, яка проявилась зміною пеньківської та колочинської культур пам'ятниками типу Сахнівки, Волинцева та Луки-Райковецької. Феноменом цього часу стала поява гончарних центрів (балка Канцерка, Мачухи та Пастирське городище) в ареалі слов'янських культур та кочівницьких старожитностей.

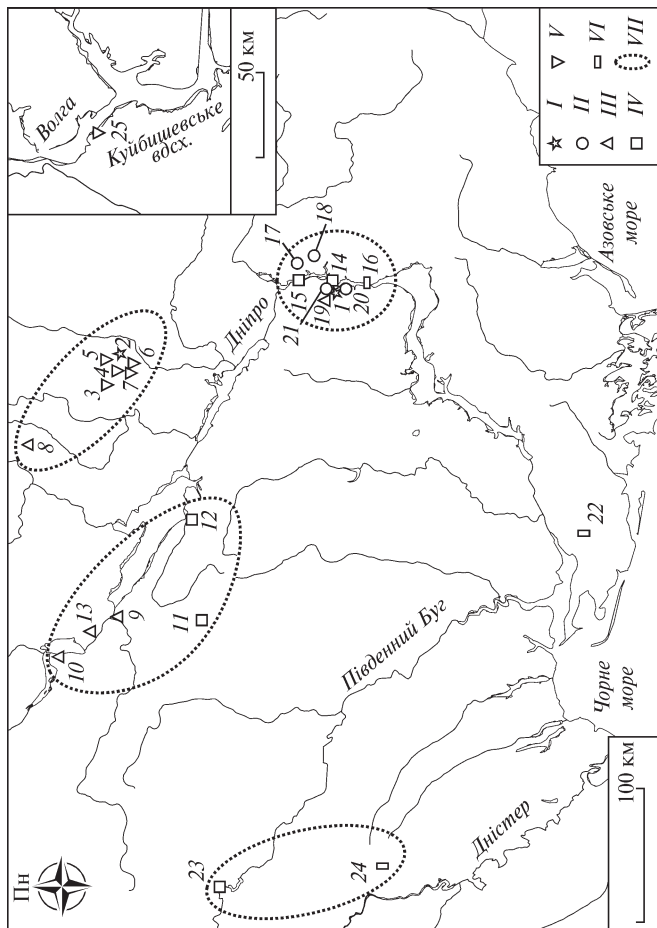
Актуальним є дослідження поширення гончарної продукції із центрів виробництва. Опубліковані результати дослідження знахідок гончарного посуду на пам'ятках раннього середньовіччя півдня Східної Європи [Володарець-Урбанович, 2010; Володарець-Урбанович, Скиба, 2011], потребують опису методики проведеного аналізу даних.

В основу методики покладено *картографічний метод*, головним завданням якого є відображення та аналіз розміщення пам'яток із знахідками посуду канцерського та пастирського типів. Аналіз проведено у два етапи: 1) проектування і складання карт; 2) їх аналіз.

Каталог пам'яток складений в програмі Microsoft Office Excel. Пам'ятки нанесені на топографічну карту масштабом 1 : 1000. В каталог внесені дані щодо їх розташування відносно гідросистеми та розташування до виробничих центрів (таблиця).

Загальна характеристика пам'яток із знахідками гончарного посуду

№ п. п.	Назва пам'яток	Адміністративна прив'язка	Тип пам'ятки	Відстань до виробничого центру	Культурно-хронологічна приналежність	Гідро-система		Рівень дослідженості						Опублікований матеріал	Література	Координати		
						Басейн ріки	Порядок річкової системи	а) повністю	б) розкоп частини поселення	в) шурфи	г) траншея	д) збір з поверхні поселення	е) випадкова знахідка			Північної широти	Східної довготи	

Карта знахідок кантерського посуду: 1 — балка Канцерка; 2 — Мачухи; 3 — Білокоші; 4 — Браїлки-Васьки; 5 — Лаврики; 6 — Полузір'я; 7 — Чередники; 8 — Вовки; 9 — Будище; 10 — Григорівка; 11 — Пастирське городище; 12 — Стецівка; 13 — Сушки; 14 — Орлове (балка Калинова); 15 — балка Яцева; 16 — Вознесенка; 17 — Мар'ява (б. Клошнікова, пункт 1); 18 — Василівка (б. Тягинка, За Лівим Мисом); 19 — Любимівка («Над заборрою»); 20 — Федорівка (балка Квітяна, Лівий мис); 21 — Вовниги; 22 — Келеї; 23 — Семенки; 24 — Ясинове; 25 — Шилівка. **Умовні позначення:** I — балка Канцерка та Мачухи; II — знахідки кантерського посуду; III — знахідки кантерського посуду на пенківських пам'ятках; IV — знахідки кантерського посуду на пам'ятках сахнівського типу; V — знахідки кантерської кераміки на кочівницьких пам'ятках; VI — знахідки кантерської кераміки на пам'ятках типу Малої Перещепини та Вознесенки; VII — регіони концентрації знахідок

В подальшому проведено аналіз культурної приналежності пам'яток. Картографовані пункти були об'єднані в регіони концентрації. Наступний аналіз проведено вже виходячи із регіональної та культурної приналежності пам'яток (рисунок).

Просторовий аналіз. Знахідки виявлені на значній відстані від ремісничих центрів, в декількох регіонах. Застосування «класичних» методів ГІС досліджень в археології [Коробов, 2011, с. 113—119] виявляється неможливим. Тому застосовано метод аналізу сусідства: *інтервальність розміщення пам'яток зі знахідками гончарного посуду відносно виробничих центрів.*

Інтервал варіаційного ряду розраховано за формулою:

$$C = R / K,$$

де C — розмір інтервалу, R — діапазон показників варіаційного ряду ($X_{max} - X_{min}$), K — кількість інтервалів, що визначається за формулою:

$$K = \sqrt{n} - 1,$$

де n — кількість одиниць [Формализованно-статистические ..., 1990, с. 48, 49].

Розмір варіаційного ряду і кількість інтервалів дозволяють розподілити пам'ятки за відстанню від виробничих центрів. Такий аналіз визначає не лише максимальну та мінімальну відстань поширення продукції, але і його основні закономірності.

Аналіз гідросистеми. Важливу інформацію про поширення можна отримати із аналізу гідросистеми. Враховуючи дані про порядковість рік, можна прослідкувати поширення посуду вздовж водних артерій.

Висновки. Дана схема аналізу дозволила визначити характерні закономірності поширення гончарного посуду. Вибір методів аналізу обумовлений специфікою слов'янського археологічного джерела.

Володарець-Урбанович Я.В. Пастирський гончарний посуд на слов'янських пам'ятках // Актуальні проблеми археології: Тези Міжнар. конф. на пошану І.С. Винокура. — Тернопіль, 2010. — С. 71—72.

Володарець-Урбанович Я.В., Скиба А.В. Гончарний посуд VII—VIII ст. на півдні Східної Європи // Археологія. — 2011б. — № 2. — С. 34—46.

Гарден Ж.-К. Теоретическая археология. — М., 1983. — 297 с.

Коробов Д.С. Основы геоинформатики в археологии: Учеб. пособие. — М., 2011. — 224 с.

Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников) / В.Ф. Генинг, Е.П. Бунятян, С.Ж. Пустовалов, Н.Ф. Рычка. — К., 1990. — 301 с.

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ ПІВНІЧНОГО УЗБЕРЕЖЖЯ АЗОВСЬКОГО МОРЯ В СЕРЕДИНІ ХХ ст.

А. Голик

*Бердянський державний педагогічний університет
derill88@yandex.ua*

Перші археологічні дослідження Північного Приазов'я у середині минулого століття пов'язані з ім'ям видатних радянських археологів Бориса Миколайовича Гракова та його дружини Ольги Олександрівни Кривцової-Гракової. Під їх керівництвом у 1949—1950 рр. Скіфська степова експедиція Інституту історії матеріальної культури (далі ПМК) АН СРСР провела дві археологічні розвідки вздовж узбережжя Азовського моря від Акимівського району Запорізької області до Мелітопольського (сучасний Маріупольський) району Донецької області.

У науковому архіві Інституту археології Національної Академії наук України зберігається звіт Б.М. Гракова тільки про археологічну розвідку у 1950 р. У звіті Б.М. Граков зазначив, що розвідки які проводились від Ногайську до Буденівки, у зв'язку із запізненням початку експедиції на три тижні, охоплювали тільки гирла балок і річок що впадали в море лише в межах 3—4 км від берега. По Берді їм вдалося піднятися до 40 км вверх. Були досліджені Осипенківський і Ногайський райони та деякі кургани між Ногайськом та Осипенко. Звіт складається з наступних розділів: «Околиці м. Осипенко та р. Берди», «Гонжугова балка, 2-га по узмор'ю на схід від м. Осипенко», «На зворотному шляху при переїзді по степовій дорозі з Маріуполя в Будьонівку», «Балка Куца Бердинка на захід від Бердянська», «Кам'яна балка», «Об'їзд Ногайського та Осипенківського районів сумісно з О.Я. Огульчанським» та «Великий Токмак».

До звіту додається фотоальбом та карта розвідок Скіфської експедиції у Придніпров'ї та Приазов'я у 1949—50 рр.

Всього за два роки у Північному Приазов'я виявлено 147 археологічних пам'яток. Серед них: пам'ятки доби неоліту, бронзи, античних часів та раннього середньовіччя: три стоянки, п'ятнадцять поселень та понад п'ятдесят курганів.

В той же час, результати цих досліджень майже не опубліковані. В науковий обіг введено тільки селище на лівому скелястому березі р. Берди поблизу струмка «Косолапова балка» [Граков, 1977, с. 122; Березанская и др., 1986, с. 120—121; Кривцова-Гракова, 1955, с. 156].

На жаль внаслідок активної абразії північного узбережжя Азовського моря частина археологічних пам'яток відкритих експедиціями Б.М. Гракова та О.О. Кривцової-Гракової втрачені. Тому звіт професора Б.М. Гракова і особливо карта мають неоціненне значення для науковців, і археологів, й істориків.

Граков Б.Н. Ранний железный век (культуры Западной и Юго-Восточной Европы). — М., 1977. — 232 с.
Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко М.М., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986. — 164 с.
Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. — М., 1955. — 166 с. (МИА. — № 46).

АРХЕОЛОГІЯ ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ ТА ЇЇ ПОТЕНЦІЙНІ ІНФОРМАТИВНІ МОЖЛИВОСТІ

С. Горбаненко

*Інститут археології НАН України, Київ
gorbanenko@gmail.com*

Первинний рівень археології передбачає дослідження та здобування інформації про давні людські спільноти посередництвом знищення решток давніх об'єктів людської життєдіяльності. Сукупність матеріалів та спостережень, отриманих у ході археологічних досліджень, дають підґрунтя для студій методами цілої низки природничих наук. Чим ретельнішими є дослідження, тим більше матеріалів може отримати науковець-археолог для подальшої передачі вузькопрофільним спеціалістам для аналізу методами природничих наук. Саме результати таких визначень становлять надалі джерельну базу для подальших інтерпретацій, у тому числі — реконструкції побуту досліджуваних людських спільнот (археологічних культур) та історичних процесів. Таким чином, складно переоцінити важливість природничих методів в археології.

Існує доволі велика кількість природничих методів. Тут ми не будемо їх перераховувати; зауважимо лише, що їх умовно можна поділити на дві категорії відповідно до шляхів отримання зразків. *Категорія 1* — збирання зразків у ході стандартного археологічного дослідження (не потребує додаткових маніпуляцій під час розкопок). *Категорія 2* — для збирання зразків необхідні додаткові дії безпосередньо у полі. До таких, наприклад, належать: геомагнітний, палеоґрунтознавчий, споро-пилковий методи тощо.

Зазвичай, спеціальними навичками щодо збору цієї інформації володіють вузькоспеціалізовані фахівці, тому їхня присутність на місці у ході досліджень є необхідною умовою для отримання результатів. Однак, отримати «сировину» для передачі на певні подальші аналізи можуть і люди без професійних навичок. Йдеться про методи **флотації** і **промивки** ґрунту.

Флотація (буквально — плавання на поверхні води) — процес розділення матеріалу на легку й важку фракції. Після перемішування у воді органічні рештки спливають на поверхню і їх лише треба зібрати. Ре-

зультати: матеріали для палеоетноботанічних визначень; вуглики — для визначення порід дерев.

Перші дають змогу відтворити зернове господарство; другі — дещо доповнюють картину природного середовища, частково можуть відповісти на питання пріоритетності використання деревної сировини у різноманітних конструкціях.

Промивка — процес розділення матеріалу на розчинну і нерозчинну фракції. Після промивки ґрунту залишається певна кількість нерозчинних матеріалів. До них належать дрібні фрагменти кісток, кераміки, обмазки тощо; дрібні предмети (напр., намисто). А також іхтіологічний матеріал.

Перші (умовно «археологічні») рештки, можливо, доповнять знання про матеріальну культуру; другі дають змогу відтворити склад здобичі рибалки і як наслідок — дати загальне уявлення про цей промисел.

Додамо, що методом промивки (без флотації) також можна отримати матеріали для палеоетноботанічних визначень і для визначення порід дерев, хоча за промивки більша імовірність втрати частини такого матеріалу.

Для флотації необхідно лише мати ємкість, у якій можна перемішувати пробу ґрунту з водою з метою подальшого відбору легкої фракції. Для промивки необхідно мати сітку, через яку відфільтрувати розчинну фракцію з метою отримання нерозчинної, яку надалі необхідно перевернути вручну. Досвід роботи показав, що з цією метою можна використовувати звичайну антимоскітну сітку. За бажання, флотацію і промивку однієї проби можна провести послідовно в одній і тій самій ємкості.

Звісно, що перераховано максимальні можливості отримання різнопланових даних від маніпуляцій зі зразками ґрунту. Гарантій отримання цього набору (як, зрештою, і будь-яких інших археологічних даних у ході розкопок) не існує. Такими методами неможливо опрацювати великі об'єми ґрунту, однак навіть вибіркові проби дають цікаві й важливі результати для повнішого відтворення побуту давніх людей, які не можна отримати звичайними археологічними методами. Адже йдеться про рештки, розміри яких іноді становлять усього 1—2 мм (напр., зернівки бур'янів, проса). Зауважимо, що для взяття й опрацювання таких вибірових проб не потрібно значної кількості зусиль; одна людина може відфільтрувати впродовж робочого «археологічного» дня від чотирьох стандартних відер ґрунту (40 дм³). Звісно, найрезультативнішими мають бути проби з археологічних об'єктів; найкраще — з жител.

Такі методи досліджень не нові, однак в Україні використовуються лише на палеолітичних пам'ятках. Що й зрозуміло, зважаючи на специфіку цих пам'яток, незначну насиченість матеріалами та ретельну неквапну роботу фахівців (у порівнянні з дослідженнями інших епох). Саме тому на палеолітичних пам'ятках вже давно стало нормою використання промивки ґрунту як буденного методу археологічного дослідження.

Вибіркове ретельне дослідження методом флотації саме з метою цілеспрямованого пошуку переважно палеоетноботанічних решток вже близько 40 років стало нормою археологічних розкопок в країнах Захід-

ної Європи, Азії, Америки. В Україні подібні дослідження з метою отримання палеоетноботанічних матеріалів активно проводила Г.О. Пашкевич починаючи з 1980-х рр. (до цього часу — спорадично). В Росії також понад 20 років фахівці намагаються впроваджувати флотацію для отримання решток культурних рослин.

Усі ці студії мають певний недолік: вони зосереджені винятково на отриманні однієї категорії матеріалів — обгорілих макрорешток зернівок культурних рослин. Тоді як потенційні можливості цих методів (флотації та промивки) можуть забезпечити щонайменше три природничих визначення. Як показав наш власний досвід, досягти цього нескладно.

Насамкінець нагадаємо, що археологічні дослідження є невідновними; усі дані, які потенційно містить досліджуваний об'єкт, раз і назавжди знищуються у ході його вивчення.

ОБ ЭТНОДИФФЕРЕНЦИРУЮЩИХ ПРИЗНАКАХ ПОГРЕБЕНИЙ ЛЕСОСТЕПИ РАННЕСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

Д. Гречко

*Институт археологии НАН Украины, Киев
ukrspadshina@ukr.net*

Проблема выделения захоронений кочевников среди комплексов Лесостепи является на сегодня является одной из наиболее дискуссионных. От ее решения зависит реконструкция этнокультурной истории населения юга Восточной Европы VII—IV вв. до н. э.

Попытки выделения кочевнических признаков делались неоднократно. Наиболее детально к разработке данного вопроса подошел С.А. Скорый [2003, с. 44—54]. Исследователь выделил и обобщил все признаки, которые определяли специалисты до него. Список состоит из 9 собственно скифских признаков погребального обряда (признаки 16—24) и 15, которые носят общеиранский характер (признаки 1—15) (см. таблицу).

В захоронениях раннескифского времени, как мы видим, фактически отсутствуют черты собственно скифского погребального обряда (признаки 16—24), за исключением наверхий. Все остальные признаки не могут быть сами по себе рассмотрены как кочевнические. Обратим внимание в первую очередь на самые распространенные из первых пятнадцати — детали конской узды, жертвенную мясную пищу, следы горения деревянных конструкций и каменные блюда.

Детали узды встречаются в погребениях кочевников отдельно или, как в Прикубанье и Предкавказье, на взнузданных лошадях. В комплексе с остальными элементами погребального обряда и материальной культуры они, безусловно, характерны для захоронений кочевников. По-иному должен решаться вопрос о находках уздечных принадлежностей в моноэтнических родовых могильниках оседлого населения (Сахарна I (Цыглэу), Тли,

Присутствие кочевнических признаков в погребениях раннескифского времени
Днепровского лесостепного Правобережья

Признак	Комплекс
1. Вал вокруг кургана	1
2. Ровик	5
3. Глиняный выкид вокруг могилы	3
4. Шатроподобная надмогильная конструкция	9
5. Следы горения деревянных конструкций	42
6. Конское захоронение в одной могиле с покойником	1
7. Конская упряжь	55
8. Деревянный настил, гробовище, носилки	4
9. Подстилка растительного происхождения	3
10. Подушка растительного происхождения	—
11. Жертвенная мясная пища	30
12. Котел	1
13. Сера, реальгар	19
14. Каменное блюдо, плита	20
15. Каменный сфероид	3
16. Плитки дерна в насыпи	1 *
17. Антропоморфное изваяние	—
18. Ритуальная дорожка	—
19. Катакомба, подбой	—
20. Захоронение зависимых лиц в дромосе	—
21. Отдельная конская могила	—
22. Втыкание оружия в пол или стены могилы	—
23. Навершие погребального кортежа	3
24. Чаша с золотыми обивками	—

* С.А. Скорый ссылается на наличие вальков в остатках насыпи кургана у с. Иванковичи и Перепятиха [2003, с. 56]. При этом утверждать что-то о таких деталях в сооружении Перепятихи сложно, а следы вальков в первом кургане были «крайне нечеткие» [Скорый, Солтис, Белан, 2001, с. 124].

Волго-Камье). Захоронения с уздой не выделяются на фоне однообразного погребального обряда и не могут служить основанием для соотнесения с кочевниками. Еще более яркий пример, это захоронения с уздой Медвинского могильника (курганы 2/II, и 23) в Поросье. Здесь был распространен обряд вторичного захоронения и демембрации, который генетически свя-

зан с лесотепными культурами поздней бронзы Среднего Поднепровья. Данные погребения с деталями узды, безусловно, принадлежат местным земледельцам. Возможно, судя по данным антропологии, они были положены взрослым мужчинам (патриархам большой семьи или рода?).

В наиболее полно исследованных могильниках земледельцев Лесостепи (Медвин, Мачухи) ни разу не встречена мясная напутственная пища или специально умерщвленные животные, что может говорить об отсутствии данных элементов в погребальной практике аборигенного населения. Таким образом, данный признак может использоваться в качестве кочевнического (общеиранского). При этом стоит отметить, что мясная пища может встречаться периодически и в не кочевнических комплексах и, наоборот, отсутствовать в захоронениях кочевников.

Следы горения деревянных конструкций массово зафиксированы в Медвине, что говорит о невозможности выделять этот признак для выделения кочевнических комплексов. Шатроподобная надмогильная конструкция в безусловно земледельческих комплексах не зафиксирована. Традиция их сооружения имеет корни в среде племен срубной КИО и может быть в эпоху раннего железного века связана с ираноязычными номадами.

В качестве скифского этнокультурного индикатора может служить сочетание в одном захоронении каменного блюда и зеркала. Возможно и то, что, блюда были восприняты местным населением Лесостепи. Об этом может говорить частые находки фрагментов блюд на поселениях и городищах в слоях раннескифского времени.

Среди признаков следует обратить внимание на металлические наконечники. Именно данные изделия, как и переднеазиатские трофеи с парными жертвенными ножами, являются наиболее надежными показателями принадлежности погребения кочевникам с высоким социальным статусом. Кочевническими, судя по составу комплексов и обряду, являются комплексы содержащие наборы вооружения (особенно с наличием доспеха и боевого топора).

Кроме того, для местных земледельцев характерно расположение курганов в могильниках кучно, иногда с взаимоперекрыванием пол курганов, на склонах плато у небольших балок и речек вблизи поселенческих структур.

Погребения кочевников в раннескифское время на юге Восточной Европы, либо одиночные впускные, либо небольшие группы курганов, которые вытянуты цепочками и расположены на водоразделах, по которым проходили древние пути. Если в подобном некрополе встречено кочевническое захоронение (набор признаков), то, учитывая родовой характер кладбищ в то время, синхронные и близкие по времени комплексы, могут с большой долей вероятности также быть соотнесены с представителями кочевого или полукочевого сообщества.

Таким образом, при определении этнической принадлежности погребенных в курганах раннескифского времени Лесостепи необходимо анализировать весь комплекс признаков. Отдельно взятые находки деталей узды, и следы горения деревянных конструкций не могут быть исключительно кочевническими признаками. Более значимыми показателями

номадов могут служить металлические наперстки, мясная напутственная пища, переднеазиатские трофеи, парные бронзовые жертвенные ножи, наборы каменное блюдо / зеркало и вооружения. При этом, необходимо учитывать местоположение могильника и расположение насыпей.

Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). — К., 2003. — 161 с.

Скорый С.А., Солтыс О.Б., Белан Ю.А. Большой курган эпохи скифской архаики на Киевщине // Российская археология. — 2001. — № 4. — С. 124—137.

РОЛЬ АРХЕОЛОГІЇ В ТУРИЗМІ

І. Домнич

*Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна
i_domnych@mail.ru*

Вивчення і збереження культурної спадщини стали необхідними для всіх цивілізованих держав світу, оскільки сприяють національному розвитку. Археологія зародилася у XVI ст. як аматорське захоплення. Тепер це всебічно розвинута наука, що має у розпорядженні досягнення сучасних науково-технічних знань.

Більша частина історії досліджується за археологічними даними. За писемними джерелами — лише 0,002 %. Речові пам'ятки не містять прямої розповіді про події, і засновані на них висновки — результат наукової реконструкції. На думку радянських археологів, археологія може не лише дослідити матеріальну культуру, а й відтворити економіку, суспільну організацію і релігійні вірування населення.

Результати таких досліджень будуть корисними і в туризмі. Створення багатьох туристичних комплексів почалося з археологічних розкопок. Приклад, вартий уваги, — Донецьке городище. Цей об'єкт розташований на південній окраїні Харкова, на місі правого берега р. Уди. У XIX ст. істориками Н.М. Карамзіним і В.В. Пассеком було висловлено припущення, що Донецьке городище являє собою залишки міста Дінця. Вперше Донець згадується в Іпатіївському літописі 1185 р. На думку сучасних археологів, Донецьке городище дало початок сучасному Харкову. Таким чином, об'єкт має історико-культурну цінність і може стати об'єктом туристичної атракції. Для створення туристичного комплексу на його основі необхідно визначити: ідею і засоби донесення; менеджера, що розбирається в археологічній специфіці; цільову аудиторію; об'єкти атракції; підготувати екскурсії; створити розвинену інфраструктуру; розробити печатні матеріали про об'єкт і сувенірну продукцію.

Усвідомлення факту, що археологія є часткою історії, літописом людства і частиною культурної спадщини, передбачає і відповідальність за збереження пам'яток археології для нащадків. У поєднанні з туризмом археологія здатна отримати більше уваги і зацікавленості від громадян.

ПОХОВАЛЬНІ СОСУДИ В КРЕМАЦІЙНИХ ПОХОВАННЯХ КРАСНОГІРСЬКОГО БІРИТУАЛЬНОГО МОГИЛЬНИКА

А. Зміївська

*Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна
zmievskaya1994@mail.ru*

Красногірський могильник знаходиться неподалік від селища Красна Гірка, що на території Харківської області в Балакліівському районі. На даний момент він залишається найбільшим салтівським біритуальним могильником в басейні Сіверського Дінця. Питання дослідження поховальних посудів являється надзвичайно важливим для розуміння розвитку гончарного виробництва того часу, а аналіз їх орнаментатії може ілюструвати розвиток художнього бачення населення салтівської культури. Тому розгляд даної теми і на сьогодні залишається актуальним.

Урнові кремаційні поховання, на могильнику, представлені у кількості 47 поховальних ям, що становить 39 % від усіх кремаційних поховань. Поховальні сосуди, сортуючи по критеріям походження і техніки виготовлення, можна розділити на дві групи: місцевого виробництва та кримського зразка. Найбільш розповсюдженим видом поховальної урни слугував сіроглиняний дворучний горщик. Він зустрічається у 26 похованнях, а це становить 55 % від загальної кількості. Художнє оформлення мають 5 з них. Орнаментатія на цих горщиках представлена хвилеподібним орнаментом — поховання № 58, горизонтальним рифленням з відбитком зубчастого штампугу — № 101Б, вертикально лошеними лініями — № 101В, відбитком зубчастого штампугу у вигляді ялинки — № 210 та горизонтальним вдавленням — № 307. Орнаментатія була доволі нескладною і не вирізнялася композиційною сюжетністю. Наступний вид урн представлений красноглиняним кухонним горщиком. Їх знайдено у 7 похованнях, що становить 14 %. Орнаментовані вони були зубчастим штампугу — № 228 та лініями — № 242. У якості урн використовували піфоси — 3 поховання (6 %) та амфори — 2 поховання (4 %). Вони були лошеними, орнаментатія повністю відсутня. Цілі фрагменти таких піфосів неодноразово зустрічались також в засипці дромоса катакомбних поховань Верхньо-Салтівського IV могильника. По своїй формі, пропорціям і складу тіста, дані сосуди нічим не відрізняються від інших пам'ятників салтівської культури Верхнього, Старого Салтова та Маяків. Цікавим являється знахідка сіроглиняного горщика волинцевського типу, який слугував урною в похованні № 229. У поховальній ямі № 1 урною слугувала корчака без жодного елемента орнаментатії. На жаль вона була повністю зруйнована під натиском землі. Сосуди, які слугували урнами, виготовлені на ручному гончарному крузі і були не однорідної консистенції, а з додаванням до глини шамоти та піску.

Підводячи підсумок можна сказати, що асортимент посудів, які слугували урнами в кремаційних похованнях, був різноманітним. Це свідчить про високий розвиток гончарної майстерності населення, що проживало на території Красної Гірки. Орнаментатія не була достатньо поширеною на урнах які використовувалися у поховальному обряді, а художнє оформлення не вирізнялось унікальністю.

РОВИ УКРІПЛЕНЬ СТАРОКИЇВСЬКОЇ ГОРИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

В. Жигола

*Інститут археології НАН України, Київ
gyredaktor@gmail.com*

Пізньосередньовічним захисним спорудам Старокиївської гори присвячено декілька праць, але рови — важлива складова фортифікаційних споруд — не були об'єктом окремих досліджень. Для всебічного вивчення історії Києва необхідно відтворити параметри та зовнішній вигляд усіх елементів укріплення міста.

Першими археологічними дослідженнями рову середини XVII ст. можна вважати роботи 1913 р. В. Стефановича під час будівництва будинку 8а по вул. В. Житомирська [Стефанович, 1935, с. 189, 190]. І.М. Самойловський згадує про контури рову на південь від фундаментів Софійської брами, що був зафіксований у 1949 р. під час земляних робіт на вул. В. Житомирська [Самойловський, 1965, с. 185]. Виявлена ширина рову сягала 10 м, глибина — 2,2 м, внутрішній схил мав обшивку з дощок, яка, на думку автора, синхронна вимостці-мостовій навколо Софійської брами і датується XVIII ст. [Самойловський, Мезенцева, 1955, с. 179]. Подібну стратиграфію мала траншея 1975 р. по вул. Володимирська [Боровський, Мовчан, 1998, с. 88, 89].

У 1988 та 1989 рр. по вул. В. Житомирській, 2а Я.Є. Боровський двічі виявив рів завширшки 16 м та завглибшки 5,5 м від сучасної поверхні, який був орієнтований за лінією південний схід — північний захід. Рів мав материкові стінки з нахилом 45° до горизонту, заокруглене дно, що перекирає чорний супісок (на глибині 3,75—5,00 м) [Боровський, Калюк, Архипова, 1989, с. 40—42].

В.К. Козюба описує стратиграфію комунікаційної траншеї, в якій у 1998 р. було зафіксовано рів завширшки понад 10 м, який мав темне шарувате заповнення [Козюба, 2008, с. 244]. У 2001 р. під час досліджень по вул. В. Житомирській, 2 зафіксовано внутрішній край рову другої половини XVII ст., який також був заповнений гумусованим ґрунтом темного Кут нахилу північного схилу на досліджену глибину (1,6 м від рівня материка) становив 50—60° [Мовчан та ін., 2001, с. 14—16]. У 2003 р. знову провадилися дослідження по вул. В. Житомирській, 2а, під час яких виявлено рів завглибшки 5,5 м, збережена ширина — 12,5 м. Мав заокруглене дно та кут нахилу південного схилу 50—60°. Дно рову та його схили перекриті темним суглинком. Заповнення містить лише три фрагменти давньоруської кераміки та значну кількість матеріалу матеріал XVII—XVIII ст. [Мовчан та ін., 2003, с. 44, 45].

Одним із перших вчених, кого зацікавили укріплення Старокиївської гори став М.В. Закревський, але він цитував звіти другої половини XVII та XVIII ст. з загальними описами фортифікації міста, окремо не зупиняючись на ровах. Автор відмічає, що укріплення зведено на місці давньоруських валів та ровів [Закревський, 1868, с. 60—62]. Ф.Ф. Ласковський, згадуючи Київ, також на основі звітів аналізує укріплення міста і також

не привертає увагу ровам [Ласковский, 1858, с. 475—480]. Після перших археологічних досліджень вчені атрибутують залишки рову як давньоруським [Стефанович, 1935, с. 189, 190], так і пізньосередньовічним часом [Самойловський, Мезенцева, 1955, с. 179]. С.Р. Кілієвич згадує рів, виявлений розкопами В. Стефановича та І.М. Самойловського, атрибууючи його Х—ХІ ст. Також дослідниця відмічає, що у середині XVII ст. давні рови були оновлені на тому ж місці [Килиевич, 1982, с. 51—55].

В.О. Харламов та Г.В. Алферова у статті «Крепостные укрепления Киева во второй половине XVII века» відмічають, що 1654 р. місто оточували напвидкуруч зведений дерев'яний острог та прокопаний рів. Для організації оборони міста переломним став 1673 р., коли частокіл замінюють земляним валом, розширюють та поглиблюють рови довкола Старокиївської гори. На думку авторів основні роботи було закінчено до 1682 р., після чого у розписних списках повідомлялося про незначні ремонти [Алферова, Харламов, 1979, с. 72, 73]. У спільній монографії вчені повторюють висновки вказаної спільної статті, а також публікують віднайдені ними писемні джерела з описами укріплень [Алферова, Харламов, 1982, с. 31—36].

Я.Є. Боровський та І.І. Мовчан вказують, що на вул. В. Житомирська давньоруський рів міста Володимира у XVII—XVIII ст. було поглиблено до 7,0 м та розширено до 18 м. Крім того, автори згадують дослідження 1911 р. по вул. В. Житомирська, ба, під час яких виявлено давній глибокий та широкий рів, що тягся із заходу на схід [Боровський, Мовчан, 1998, с. 88]. В.К. Козюба вперше запропонував атрибутувати згадані рови як залишки укріплень лише від другої половини XVII ст. За висновками автора, рови міста Володимира були знищені внаслідок влаштування на їхньому місці ширших та глибших ровів пізньосередньовічного часу. Також за автором траса рову Х ст. лише частково співпадає із трасою рову 1654 р. В.К. Козюба, використовуючи сучасну топографічну карту Києва та плани міста XVIII—XIX ст., подав схематичний план укріплень другої половини XVII ст. [Козюба, 2008, с. 242, 243, рис. 6].

Отже, історики та археологи торкалися питання ровів довкола Старокиївської гори лише побічно, аналізуючи інші частини фортифікації. Це пов'язано з малою кількістю археологічних досліджень, а також з незначними описами та браком інформації про них у писемних джерелах.

Взагалі у джерелах вказаного часу основна увага приділялася валам та складнішим елементам укріплень, як-то брамам, вежам, виводам, розкатам тощо. У більшості випадків рів згадується лише як прив'язка на місці — *«за ров»*, *«ко ров»*, *«перед ровом»*, *«по левую сторону рва»*, *«мост через ров»* тощо.

Перші згадки про рови Старокиївської гори знаходимо у звіті цареві від російських військових спеціалістів князів Ф.С. Куракіна та Ф.Ф. Волконського. 31 березня 1654 р. вони відмічають, що *«в Кieve ... острог весь и баши поставили, а ныне... по тому острогу делаем мосты и обламы и ров копаем»*. Тобто, Старокиївська гора не мала укріплень і, зокрема, рову до вказаного року.

Як відомо, напередодні війни з Туреччиною було вирішено ревізувати та оновити укріплення Києва. Ці роботи у 1670—1673 рр. провадили воеводи Г.А. Козловський та Ю.П. Трубецький, який виконав кресленик міста та розпис до нього. Також 1674 р. ревізор А.І. Свіязев описав проведені робо-

ти. З обох документів маємо інформацію про стан ровів до ремонту, а також їх параметри по його завершенню [Алферова, Харламов, 1979, с. 66—68].

Так, А.І. Свіязєв повідомляє (інформація співпадає зі звітом за 1673 р.), що біля Петрівського виводу «... ров 15 сажень в глибину, в одном месте 2 сажени, в другом 4 сажени, в третьем 6 сажень. И зо рву до верху в вышину 7 сажень. А в иных местах 9 сажень с полусаженью». Тобто, у місці закінчення сучасного пров. Десятинний у 1673 р. влаштовано Петрівський вивід на місці розкату, навколо якого рів мав різну глибину від 4,0 до 12 м. Від дна рову до дерев'яного настилу на гребені валу було від 14 до 20 м. Також зроблено ескарпування Кожум'яцького яру на глибину до 30 м. Від цього виводу вздовж валу у напрямку до наступного виводу в 1673 р. зроблено рів «в длину 30 сажень, в глубину 2 сажени с аршином, в вышину 2 сажени с локтем» (однаково в обох звітах). Ще рік тому тут пролягав «ров старой... в глубину 2 сажени с локтем... поперег пол 3 сажени». Предтеченський вивід має завдовжки «ров 42 сажени. Поперег 8 сажень. И зо рву до верху в вышину 7 сажень, а в иных местах по 8 и 9 сажень. ... По правую ... (и) левую ... сторону того вывода прибавлено рву подле старого валу в ширину 3-х сажень. В глубину 2 сажени» (однаково в обох звітах) [Алферова, Харламов, 1982, с. 101, 115]. Тобто, на місці сучасного пам'ятника із написом «Отсюда есть пошла земля русская ...» було влаштовано Предтеченський вивід, довкола якого рів мав довжину до 90 м, ширину близько 16 м та глибину близько від 14 до 18 м до гребеню валу. Між цими двома виводами на довжину 60 м (біля Петрівського) ескарповано схил, прямовисна (?) стіна якого мала висоту 4,5 м; також на довжину 22 м (біля Предтеченського) «прибавлено» рову завширшки 6,0 м та завглибшки 4,0 м.

Різдвяний вивід оточено ровом «40 сажень, в ширину 5 сажени, в глубину 3 сажени. И зо рву до верху вышиною 5 сажень» (однаково в обох звітах). До ремонту навколо виводу був старий рів «в глубину в сажень, в ширину пол 2 сажени и меньше». Отже, на місці сучасного заднього подвір'я Національного музею історії України 1654 р. влаштовано Різдвяний розкат, який, станом за 20 років, оточував вже замулений рів завглибшки 2,0 і завширшки до 4,0 м. У 1673 р. на цьому місці було влаштовано вивід, навколо якого був рів завдовжки 80 м, завглибшки 6,0 м, відстань від дна рову до гребеня валу близько 10 м. Від цього виводу до Київської брами був «ров в глубину пол 2 сажени, в ширину пол сажени и меньше. И ныне против того валу выкопан ров в глубину пол 4 сажени, в ширину 5 сажень» [Алферова, Харламов, 1982, с. 101, 115]. Тобто, вздовж схилу сучасної північної частини садиби Десятинної церкви у 1673 р. оновлюють та збільшують рів до глибини 8,0 м та ширини до 10 м.

Зліва від Київської брами «прибавлено в длину рва 32 сажени, в ширину 3 сажени, в глубину пол 3 сажени». Тобто, на захід від Київської брами (початок сучасного Андріївського узвозу) «прибавлено» рів завдовжки 65 м, завширшки 6,0 та завглибшки 5,0 м. Ймовірніше, тут мається на увазі оновлення рову, що оточував вивід перед Київською брамою, на існування якого на 1670-і рр. вказують писемні джерела, а пізніше його зображено на планах міста. Вивід міг бути збудований у місці, де схил

Андріївського узвозу вже менш похилий, тому тут було доцільніше прокопати саме рів, а не робити ескарп.

Попід Воздвиженським розкатом *«ров в глибину 3 сажени, поперег сажень. А от дороги и от ворот (Київської брами) сверх 8 сажень, а з другої сторони 7 сажень»*. До влаштування розкату тут був вивід, по периметру якого *«15 сажень с полусаженню ... рва нет»* [Алферова, Харламов, 1982, с. 101, 112]. Отже, на місці сучасної Андріївської церкви від 1654 р. існував вивід без рову, який за 20 років перебудували у розкат, навколо якого (по периметру близько 30 м) був рів завширшки 2,0 м та завглибшки 6,0 м. По обидва боки від розкату зроблено ескарпи по 16 та 14 м заввишки відповідно.

Від Воздвиженського розкату до Михайлівської хвіртки у 1673 р. заплановано *«делать ... за валом ров глубиною 2 сажени. В ширину 4 сажени»*. Але наступного року відмічається, що на південний схід від розкату *«в длину 66 сажень... ров старой помере в глибину полусажени, поперег в сажень»*. Далі *«обруб деревяной 9 сажень ... против того обруба за городом рва нет ... От того обруба острог 12 сажень; против того острога ров старой в глубину в сажень, в ширину в пол 2 сажени»*. На місці з'єднання з Михайлівським відділенням *«на углу башня была ... против тое башни ров старой в глубину по полу сажени, в ширину пол 2 сажени»* [Алферова, Харламов, 1982, с. 102, 112]. Тобто, вздовж дніпровського схилу Старокиївської гори станом на 1673 р. лишалися рови, які замулювалися вже протягом 20 років, і які планувалося оновити, але за рік цього не сталося. Це можна пояснити відмовою від доцільності ідеї розширення ровів / ескарпів на цьому схилі через зведення міцних дерево-земляних укріплень (до 12 м заввишки). Варто відмітити, що А.І. Свіязев відмічав усі зміни та оновлення.

Біля Михайлівської брами *«ров в глибину 13 сажень»* — це свідчить про влаштування тут ескарпу (завглибшки 26 м) по схилу яру. Від Михайлівської брами до наступного виводу *«21 сажень ... против того валу ров в глибину 5 сажень, в ширину 9 сажень»*. Навколо виводу, що на сучасній Михайлівській площі, — *«47 сажень ... ров в глибину 5 сажень, в ширину пол 9 сажень»*. Від того виводу до Софійської брами *«72 сажень ... ров в глибину 5 сажень, в ширину 10 сажень»*. Навколо Софійського виводу *«46 сажень ... ров в глибину 5 сажень, в ширину 8 сажень»*. Від Софійського виводу до повороту укріплень (сучасна вул. В. Житомирська, 86) *«47 сажень ... ров в глибину 5 сажень, в ширину 11 сажень»*. Від повороту до Петрівського виводу А.І. Свіязев повідомляє про *«боерак»* — початок Кожум'яцького яру [Алферова, Харламов, 1982, с. 101, 102, 113—115]. Тобто, на рівній поверхні Старокиївської гори перед напільними укріпленнями (сучасна вул. В. Житомирська) у 1673 р. рів було оновлено та розширено, тож він мав сталі розміри — до 10 м завглибшки та 16—22 м завширшки.

Звіт 1677 р. воеводи Києва О.П. Головіна не має відомостей про рови. У 1679/80 р. закінчено ремонт та перебудова укріплень міста за планом П. Гордона, звіт про які згадує влаштування потаємного виходу в рів у Кожум'яцькому ярі [Алферова, Харламов, 1982, с. 120, 129]. Можна припустити, що з цього часу і принаймні до другого десятиліття XVIII ст. рови Старокиївської гори не зазнавали кардинальних змін. У листуванні

Петра I та князя Б. Шереметева 1712—1713 рр. згадується, що укріплення Верхнього Києва були у напівзруйнованому стані, що «*во многих местах обвалилась, палисаду, пушек и других к отпору вещей нет*» (це, ймовірно, стосується й ровів), тож їх вирішено оновити у зв'язку з турецькою загрозою [Ласковский, 1858, с. 477, 480].

Отже, за інформацією з писемних джерел маємо загальну уяву про зовнішній вигляд ровів станом на 1674 р. Вказані параметри підтверджуються даними археологічних досліджень. Так, описаний рів по вул. В. Житомирська, 8а співпадає з дослідженням у 1913 р. В. Стефановичем, а саме — глибина рову 5 сажнів [Стефанович, 1935, с. 190]. Дослідження рову по вул. В. Житомирській, 2а фіксують його глибину до 6,0 м та ширину близько 16 м, тоді як звіт 1674 р. вказує рів завширшки близько 20 м та завглибшки близько 10 м. Тут, на нашу думку, мається на увазі глибина рову від верхівки валу, адже у звітах могло вказуватися «*ров ... в глубину 3 сажени. Изо рву до верху вышиною 5 сажень*» (рів біля Різдвяного виводу), а також «*против того валу ров в глубину 5 сажень*» (фрагмент про відрізок рову по вул. В. Житомирській, 2а), де також мається на увазі відстань від гребеню валу до дна рову. Щодо ровів, влаштованих у 1654 р., то наведені писемні джерела згадують їх на тому ж місці, що і рови 1674 р. (окрім деяких ділянок, де вони були відсутні), а також вказується, що вони мали менші розміри.

Місця влаштування ровів найвірогідніше співпадають з вказаними на схематичному плані укріплень другої половини XVII ст. В.К. Козюби. Його план найкраще співпадає з сучасною топографією Старокиївської гори та дуже подібний планам міста 1745 та 1812 р., які, на нашу думку, досить точно відображають місця влаштування захисних споруд.

Також виникає питання із термінологією джерел щодо укріплень вздовж схилів Старокиївської гори. Традиційно подібні схили підлягали ескарпуванню — для збільшення крутизни. Можна було б припустити, що ескарпи у звітах називаються «рови», але джерела згадують не лише їх глибину, але й ширину. На нашу думку, мова йдеться про ширину бер-

Можливий вигляд «ровів» (за термінологією 1674 р.) на схилах Старокиївської гори (за В.С. Жиголою)

ми — горизонтального майданчика між ескарпом та природнім схилом (влаштувався для запобіганням зсуву ґрунту). Крім того, ця берма могла поглиблюватися, лишаючи контрескарп (напільний схил рову) на межі з природнім схилом, що надавало їй форми рову (рисунок). Це підтверджується описами рову біля Петрівського виводу, який мав від 4 до 30 м глибини, що і вказує на ескарпування схилів Кожум'яцького яру. Також, на нашу думку, про існування берми свідчить ширина «ровів» на схилах —2,0—6,0 м, — яка не відповідає потребам ровів на рівних майданчиків, але є достатньою для запобігання зсувів ескарпу.

Отже, проведений аналіз писемних та археологічних матеріалів дозволив співставити дані про рови Старокиївської гори другої половини XVII ст., описати нові параметри ровів станом на 1674 р., виявити їх деякі конструктивні особливості та уточнити термінологію пізньосередньовічних джерел. Подальші дослідження дозволять детальніше реконструювати зовнішній вигляд усіх ділянок укріплень Старокиївської гори у другій половині XVII—XIX ст.

Алферова Г.В., Харламов В.А. Крепостные укрепления Киева во второй половине XVII века (новые материалы) // Вопросы истории. — М., 1979. — № 7. — С. 61—75.

Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк. — К., 1982. — 160 с.

Боровский Я.Е., Калок А.П., Архипова Е.И. Отчет об археологических исследованиях в «Верхнем Киеве» // НА ІА НАН України. — 1989/28.

Боровський Я.Є., Мовчан І.І. Південні (Софійські) ворота в оборонній системі київського дитинця // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). — К., 1998. — С. 84—91.

Закревский Н. Описание Киева. — М., 1868. — Т. 1. — 455 с.

Кирилович С.Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII веков. По материалам археологических исследований. — К., 1982. — 176 с.

Козюба В.К. «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. — Коростень, 2008. — Т. 1. — С. 237—271.

Ласковский Ф.Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. — СПб., 1858. — Ч. 1. — 642 с.

Мовчан І.І., Боровський Я.С., Гончар В.М., Ієвлєв М.М. Звіт про археологічні дослідження на вул. Великій Житомирській, 2 м. Києва у 2001 р. // НА ІА НАН України. — 2001/11.

Мовчан І.І., Ієвлєв М.М., Козловський А.О., Гончар В.М. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАНУ в 2002—2003 рр. у м. Києві по вул. В. Житомирській, 2а // НА ІА НАН України. — 2003/224.

Самойловський І.М., Мезенцева Г.Г. Археологічні спостереження і розвідки в Києві та поблизу нього в 1949—1951 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1955. — Т. V. — С. 179—183.

Самойловський І.М. Миська брама X ст. у Києві // Археологія. — 1965. — XIX. — С. 183—188.

Стефанович В. З археологічних розвідкович розкопок 1913 року в Києві // Наукові записки ІІМК. — К. — 1935. — кн. 5—6. — С. 189—190.

СОСУДЫ-ХРАНИЛИЩА ИЗ УЧАСТКА Б ПОСЕЛЕНИЯ ВОЙТЕНКИ 1 (по материалам раскопок 2011—2013 гг.)

О. Калашикова

*Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина
olga.kalashnikova.94@mail.ru*

С 2004 г. и по сей день Германо-Славянской археологической экспедицией ХНУ им. В.Н. Каразина проводятся исследования археологического комплекса позднеримского времени Войтенки 1 (Харьковская обл.), который состоит из участков А, Б, В и могильника. С 2011 г. исследования экспедиции сосредоточены на участке Б поселения. Ежегодно его раскопки дают огромное количество материала, среди которого подавляющее большинство представлено фрагментами гончарной керамики. На фоне всего её массива выделяется такая категория как тарная посуда. Она представлена фрагментами так называемых зерновиков, или пифосов, предназначавшихся для хранения повседневного запаса пищи. Их изучение стало предметом настоящего исследования.

По условиям обнаружения всю тарную керамику участка «Б» можно разделить на ту, что происходит из культурного слоя и из заполнения комплексов. Для анализа материала из культурного слоя отбирались только информативные фрагменты, по которым было возможно частично восстановить профиль сосуда — венчики. Всего отобрано 10 фрагментов венчиков. Однако наибольшее количество фрагментов происходят из комплекса — объекта 16 (гончарный горн). Здесь мы имеем три практически целыми формами, склеенными из фрагментов, происходящих из разных частей горна.

Судя по фрагментам и целым формам пифосов они изготовлены из теста с грубыми примесями и имеют шероховатую поверхность, цвет которой колеблется от серого до темно-серого. По профилю венчика все фрагменты делятся на три типа. Первый тип имеет довольно широкий, горизонтальный плоский венчик. Ко второму типу относятся утолщенные венчики с коротким ровным плоским краем. У третьего типа венчик утолщенный и отогнутый. Орнаментация представлена различными композициями: отдельные волнистые линии и валик по плечикам сосуда, а так же рядами прямых врезанных линий и желобков.

Отдельно стоит остановиться на археологически целых формах из заполнения горна. Сосуды несут на себе следы производственного брака. Все они округлобокие, имеют яйцевидную форму. Поверхность шероховатая, темно-серого цвета. Орнамент отсутствует. Высота колеблется в пределах 40 см. Венчик отогнутый, диаметр достигает 18 см. Важно отметить, что такие сосуды можно назвать пифосами лишь с большой оговоркой. Ведь для тех сосудов, которые принято называть пифосами характерная высота колеблется от 0,6 до 1 м, объем может быть около 40 л, а диаметр венчика составляет более 30 см. В то время, как представленные целые формы не соответствуют этим параметрам. В то же время, эти сосуды значительно превосходят по параметрам даже самые большие

черняховские горшечные формы. По сути, рассматриваемые сосуды это сильно увеличенные кухонные горшки, или «малые пифосы».

В целом находки фрагментов пифосов из участка Б поселения Войтенки по ряду признаков характерны как для находок в других частях поселения, так и для других памятников черняховской культуры днепро-донецкой лесостепи.

АРХЕОЛОГІЧНІ ВИРОБИ З БРОНЗИ З РОЗКОПОК ВЕРХНЬОСАЛТІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА 1946—1948 рр., ПИТАННЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ В ФОНДАХ МАЕСУ

В. Каплієнко

*Харківський Національний університет ім. В.Н. Каразіна
kaplienکو-vlad@yandex.ua*

Одразу після війни у 1946 р. до розкопок на Верхньосалтівському могильнику взялася археологічна експедиція Харківського державного університету при участі аспірантів та студентів історичного факультету під керівництвом археолога О.А. Семенова-Зусера і В.А. Бабенка.

При розкопках катакомбних могил було знайдено близько 1500 різних предметів, але я зупинюсь на бронзових предметах, виявлених при розкопках на могильнику 1946—1948 рр. Вони здебільшого представлені різними прикрасами: бубонці, сережки, дзеркальця, персні, підвіски, браслети, та поясні чи обувні пряжки. За 1946 р. було досліджено 24 катакомби і майже в кожній знаходились бронзові бубонці, та бляшки. Бронзові браслети були у похованнях катакомб № 7, 8, 16, 20—22. Підвіски, знайдені у катакомбах № 7 і 20, мають форму кілець з бронзи, а в катакомбі № 21 це підвіски з ушком та 2 ріжками. Більшість дзеркалець мають округлу форму і різний геометричний орнамент на іншій стороні (знайдені в катакомбах № 1, 8, 9, 10, 21). Сережки знайдені в катакомбах № 1, 7, 15 мають схожий тип і різняться іноді позолотою чи деталями.

Під час археологічних розкопок у 1947 р. було досліджено 20 катакомб. Серед бронзових речей знаходились фрагменти і цілі екземпляри бронзових дзеркалець округлої форми з геометричним орнаментом. Бронзові пряжки були знайдені в похованнях разом з досить великою кількістю бубонців, які навіть представлені спареними частинами як прикраси, наприклад у похованні катакомби № 19. Також там було знайдено бронзове дзеркальце, бубонці, підвіска, та копоушка. У катакомбі № 18 були бронзові сережки, а також бубонці й бронзовий перстень. Цікавою знахідкою є набір з туалетної шкатулки, що складався з ланцюжка з фігурними ножичком та іншими частинами манікюрного набору, бронзові ігольніці та бронзові пронизки. Браслети виявлені в катакомбі № 18, де також була підвіска круглої форми. У катакомбі № 11 знайдені фрагменти бронзового поясного набору, який складався з двох пряжок та ромбоподібних частинок.

У 1948 р. було досліджено лише 5 катакомб. Бронзові речі, знайдені у 1948 р., були незначними і представлені: бронзовими бляшками і бубонцями у похованні скелета коня в катакомбі № 5. Після проведених розкопок усі знайдені бронзові речі поступили до фондів музею археології та етнології Слобідської України Харківського університету ім. В.Н. Каразіна. За період зберігання вони були описані й сфотографовані. У консервації раніше використовували клеї БФ, якими інколи повністю покривали речі. Тому у цьому випадку дуже часто на них з'являються хлориди міді зеленого кольору, які дуже руйнують бронзові речі, якщо за ними не спостерігати. Для зберігання бронзових речей салтівської культури в фондах МАЕСУ треба постійно перевіряти, щоб ці хлориди не з'являлись (вони виникають у приміщеннях з високим рівнем вологості). Зараз для забезпечення повноцінного зберігання цих речей треба, щоб вони пройшли механічне очищення та були законсервовані згідно сучасних методик реставрації. Після цього їх можна представляти в експозиції чи зберігати в фондах музею. Але головним для працівників фондів є постійний контроль за рівнем вологості в фондосховищах. Саме цей примітивний захід дозволяє уникнути вище згаданих проблем у кожному музеї, що зберігає аналогічний матеріал. Особливою проблемою, є питання камеральної обробки кольорового металу в польових умовах на розкопі. Що також впливає на поточне збереження артефактів в музеях. Однак, це питання іншого дослідження.

БАГАТОШАРОВЕ СЕЛИЩЕ В уроч. ПЕЧЕНІЗЬКА ДАЧА

В. Квітковський

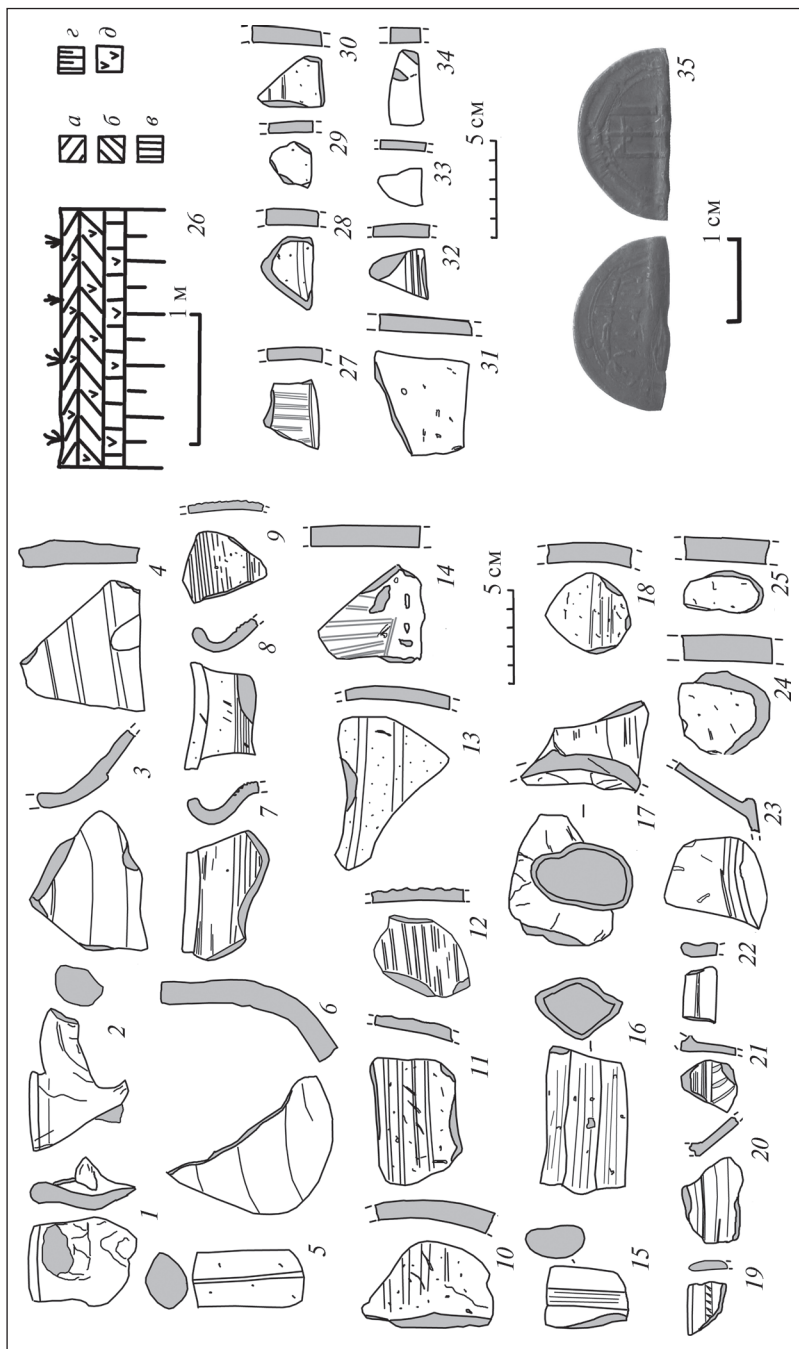
*Харківський гуманітарно-педагогічний інститут
viktor.kvitkovsky@yandex.ua*

У серпні 2013 р. місцевий житель с. П'ятницьке Печенізького р-ну Харківської обл. передав нам половинку дирхема ¹ Аббасидів часу ар-Рашида (170—193 рр. х. 786/7—808/9 рр. н. е.)² (рисунок, 35). Він повідомив, що артефакт було знайдено в уроч. Печенізька Дача в кількох кілометрах на північний схід від північної околиці села, поблизу великого яру.

У вказаній місцевості, нами була проведена археологічна розвідка, під час якої було виявлено нове багатошарове селище. Воно розташоване на південному схилі великого водоносного яру в уроч. Печенізька Дача в 3,5 км на північний схід від с. П'ятницьке, та у 2 км на схід від

¹ Зауважимо, що це друга знахідка куфичних монет в долині р. Велика Бабка. Ще один дирхем Аббасидів халифа ал-Махді (162 р. х, 778/78 рр.) був знайдений на селищі Пятницьке I [Крыганов, 1992, с. 123, рис. 3, 6], приблизно в 5 км від знахідки 2013 р.

² Висловлюю подяку за атрибуцію монети науковому співробітнику Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини при управлінні культури та туризму Харківської облдержадміністрації О.О. Лаптеву. Дирхем було передано на збереження до фондів Харківського історичного музею.

Матеріали з розкопок багатощарового селища в уроч. Печенізька Дача (а — орний шар; б — культурний шар; в — передматерик; з — материк; д — чорнозем)

Печенізького водосховища. Яр входить до водозбору р. Велика Бабка. Розмір поселення склав 180×50 м. На момент огляду більша частина пам'ятки була засаджена топінамбуром. Західна околиця поселення знаходилась під багаторічним лісом. На цій території був знайдений різноманітний археологічний матеріал у вигляді фрагментів посуду бронзової доби (рисунок, 18, 24, 25), салтово-маяцької культури (рисунок, 1—17) нового часу (рисунок, 19—23) та кілька кремнієвих відщепів.

Фрагменти салтівської кераміки склали абсолютну більшість усіх знахідок. Вся вона була гончарною і представлена різними категоріями — амфорами, кухонним, та столовим посудом.

Середньовічні гофровані амфори з культурного шару відрізняються якісним щільним, добре вимішаним тістом, найчастіше тонко відмученим, іноді з домішками вапняних оточувачів і дрібного шамоту (рисунок, 1—6). Випал посудин — якісний; колір поверхонь і зламу черепка — рівномірний теракотових відтінків.

Кухонний посуд представлений фрагментами горщиків (рисунок, 7—12). Найчастіше вони були виготовлені зі щільного, добре вимішаного тіста з незначною часткою піску, іноді з додаванням дрібного і середнього шамоту. Деякі фрагменти були прикрашені горизонтально прокресленими прямими лініями. Випал кухонних горщиків був якісним. Колір поверхонь від сіро-чорного до теракотового. Колір черепків на зламі однорідний.

Столова кераміка представлена уламками стінок глеків (рисунок, 13—17). На одному фрагменті виявлено лошіння (рисунок, 14). Тісто посудин високої якості, максимально однорідне. Іноді у фрагментах зустрічаються домішки піску. Колір поверхні: від сірого та чорного до світло-сірого та теракотового. Було виявлено два фрагменти від глеків, тісто та колір поверхні яких нагадували амфори, але на зламі вони мали сірий колір. Подібний амфороподібний посуд відомий і на інших пам'ятках салтівського лісостепу [Колода, Квитковский, 2008, с. 27; рис. 106, 1; Квитковский, 2012, с. 22; рис. 41, 6; 47, 6].

Матеріали бронзової доби та нового часу разом, склали близько 15 % від всіх знахідок.

Кераміка бронзової доби (рисунок, 18, 24, 25) виготовлялася з піщаного тіста, іноді з додаванням дрібного шамоту. Товщина стінок цих посудин коливалася в межах 0,5—1,3 см. Всі вони не орнаментовані. Опал вогнищевий. Зовнішній колір уламків коричневий, ближче до теракотового, внутрішній — чорний.

Посуд нового часу виготовлявся з добре промішаного тіста, мав тонкий, добре пропечений черепок (рисунок, 19—23). У двох випадках був виявлений фарбовий орнамент (рисунок, 21), ще в одному уламку орнамент у вигляді відбитків мотузкою поблизу вінця (рисунок, 19).

Для з'ясування стратиграфії, на території селища був закладений розвідувальний шурф. Розріз показав, що верхні 10—15 см складав ораний шар; нижче залягає 15—20 см давнього культурного шару. Нижче розташовувався передматериковий шар під яким залягав глинистий материк переритий землерійками (рисунок, 26).

В двох верхніх прошарках було виявлено 8 фрагментів посуду раннього середньовіччя (рисунок, 27—33) та фрагмент кераміки нового часу (рисунок, 34). Столовий салтівський посуд (7 фр.) був представлений стінками глеків та фрагментом ручки глека (рисунок, 27—32). На двох фрагментах простежується орнамент у вигляді прокреслених вертикальних, та горизонтальних ліній (рисунок, 27, 28). Амфора (рисунок, 33) та кераміка нового часу (рисунок, 34) були представлені одиничними стінками і подібні до описаної кераміки з підйомного матеріалу.

Таким чином, після проведеного огляду та шурфування селища в урочищі Печенізька Дача можна стверджувати, що це поселення із матеріалами епохи бронзи, раннього середньовіччя (салтово-маяцької культури) та нового часу. Найбільш активною господарською діяльністю на поселенні була за часів існування тут племен салтово-маяцької культури. Знахідка дирхема дозволяє датувати середньовічне селище першою половиною IX ст.

Квитковский В.И. Отчёт о работе Слобжанской раннесредневековой археологической экспедиции на селище Пятницкое I в 2012 году // НА ІА НАН України. — 2012 [номер не присвоєно].

Колода В.В., Квитковский В.И. Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2008 г. (селище Пятницкое-I и городище Мохнач в Харьковской обл.) // НА ІА НАН України. — 2008/91.

Крыганов А.В. Памятник салтово-маяцкой культуры у с. Пятницкое на Харьковщине // Вестник Харьковского университета. — X., 1992. — № 362. — Серия «история». — Вып. 25. — С. 119—123.

ТИПОЛОГИЯ И ОТНОСИТЕЛЬНАЯ ХРОНОЛОГИЯ УКРАШЕНИЙ РЖЕВСКОГО МОГИЛЬНИКА САЛТОВО-МАЯЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

Ю. Костева

*Белгородский государственный национальный исследовательский университет
785853@bsu.edu.ru*

Е. Суханов

*Институт археологии РАН, Москва
sukhanov_ev@mail.ru*

Целью настоящей работы является прояснение вопроса хронологии могильника у с. Ржевка (Шебекинский р-н Белгородской обл.) на основе анализа взаимовстречаемости в захоронениях различных типов украшений (перстни и серьги). Исследование производилось в два этапа. На первом этапе анализируемые предметы были разделены на виды (исходя из технологии изготовления) и типы (исходя из отличий в морфологии).

В результате, выделились три типа перстней и два типа сережек, которые имеют взаимовстречаемость с другими типами этих же артефактов. На втором этапе была составлена таблица сериации, а так же использовался метод факторного анализа.

Из полученных в ходе исследования выводов отметим следующее.

1. Обособленность группы 1 и отсутствие случаев совместного нахождения изделий из этой группы с изделиями иных типов из других групп (всего их выделено три, одна из них является очень аморфной и невыразительной). Мы склонны интерпретировать эту группу как позднюю (на основании синхронизации с материалами другим памятников). Это обстоятельство может указывать на возможность выделения на материалах Ржевского могильника двух хронологических групп захоронений. Остальные 2 группы, несмотря на наличие схожих тенденций в распределении инвентаря (например, отсутствие случаев совместного выявления сережек типов 1 и 2), выглядят более однородными по составу остатального сопроводительного инвентаря.

2. Вещи, оказавшиеся в «поздней» группе в ряде случаев встречены с элементами поясной гарнитуры ранних типов, если обращаться к Дмитриевским комплексам. Более того, в одном случае (п. 31) с «поздними» серьгами типа 3, в комплексе встречены ранние бляшки типов 1 и 6 вместе с прорезной прямоугольнорамчатой пряжкой типа 1, которая отнесена С.А. Плетневой к поздней группе. Таким образом, применительно к Ржевке, говорить о выделении чисто поздней группы захоронений (в контексте хронологической дифференциации материалов Дмитриевского могильника) не приходится, учитывая сочетания вещей из разных хронологических групп. Следовательно, более корректным было бы определять ядро погребений группы 1 синхронным «промежуточной» группе Дмитриевки, где так же встречаются в одних и тех же комплексах вещи из разных хроногрупп. Учитывая то обстоятельство, что нижняя граница поздней группы определяется ориентировочно серединой IX в., можно сделать вывод, что период функционирования Ржевского могильника вряд ли выходит за эту черту.

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОЇ КЕРАМІКИ В АРХЕОЛОГІЧНИХ ТА КРАЄЗНАВЧИХ СТУДІЯХ У 1918—1924 рр.

В. Котенко

*Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, Опішне
kotenko_viktoria@mail.ru*

Історія вивчення старожитностей на території України тісно пов'язана з розвитком вітчизняної археології. Основним її напрямком ще з радянських часів було хронологічне викладення діяльності експедицій або етапів дослідження археологічних культур, де були комплексно представлені

характерні риси побуту давнього населення та на основі отриманого матеріалу зроблені висновки про його етнічну приналежність [Шовкопляс, 1957, с. 13—26; 1969, с. 4—36]. Поза увагою таких узагальнюючих робіт лишалися питання еволюції поглядів науковців на конкретний археологічний матеріал та аналіз умов, за яких розвивалася українська наука в той чи інший період.

Наразі у вітчизняній археології сформувалася потужна джерельна база для порушення питання про історію дослідження окремої категорії археологічного матеріалу. Перш за все, це стосується давньої кераміки, яка займає провідне місце серед знахідок та часто виступає масовим матеріалом, що є вирішальним у визначенні хронології пам'ятки та етнічної приналежності давнього населення. Всебічне дослідження кераміки в археології дозволяє також з'ясувати технологію її виготовлення, рівень економіки, релігійні уявлення, що часто відбивалися у формі посуду та його орнаментациї.

З точки зору історії науки важливим є відстеження зародження та розвитку наукових методів, що лежать в основі сучасної первинної обробки керамічного матеріалу: статистичного, типологічного, методів природничих наук тощо. Неодмінним у вивченні історії поглядів на археологічну кераміку є також залучення відомостей з розвитку музейної справи в Україні, адже саме кераміка становила значну частину колекцій приватних та державних музеїв, що формували суспільну думку та часто відображали державну політичну доктрину.

Особливий інтерес викликають археологічні дослідження 1918—1924 рр., тобто періоду, що передував широкомасштабній діяльності Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК). В цей складний з політичної точки зору час формувалися та починали діяти перші експедиції на території України, і, як наслідок, закладалися основи подальшого розвитку археологічної науки. Її підйом, в дусі радянської пропаганди, пов'язували, передусім, з ліквідацією приватної власності на землю та із заборонаю самовільних розкопок [Шовкопляс, 1957, с. 11]. Але, на наш погляд, основною передумовою розвитку археології в цей час була консолідація українських науковців у новоствореній Академії наук України, одним з провідних напрямків діяльності якої було планомірне дослідження старожитностей українських земель у руслі популярного на той час краєзнавства [Пудовкіна, 2010, с. 123].

Академія, на думку одного з її фундаторів В. Вернадського, мала сприяти розвитку національної самосвідомості та культури в Україні, вивченню минулого та сучасного її розвитку [Національна академія ..., 2008, с. 20]. До її складу входила Комісія по складанню археологічної карти України (1919 р.), а також Українське наукове товариство (з 1921 р.), на базі яких була створена Археологічна комісія Академії наук УРСР. Діяльність цієї вищої наукової установи була сконцентрована на дослідженні, перш за все, архітектурних пам'яток (архітектурно-монументальна секція). В той же час, діяльність Археологічної комісії (з 1923 р. Археологічний комітет при Першому, історико-філологічному, відділі Академії

наук) торкалася розвитку музейної справи: у 1923 р. було проведено впорядкування археологічних і мистецьких фондів Музею колишньої Київської духовної академії та інших колекцій [Шовкопляс, 1957, с. 12, 13]. Археологічний комітет займався також обліком та охороною археологічних пам'яток, що розширило його компетенцію і у 1924 р. він був перетворений на Всеукраїнський археологічний комітет, початок діяльності якого відзначився активізацією польових досліджень. Але і в період 1918—1924 рр. відбувалися розкопки на території України, поповнюючи наукові фонди дореволюційного часу, результати котрих, на жаль, окремо не висвітлені в науковій літературі. Таким чином, в структурі Академії наук хоча й не було передбачено секції з розробки методологічних засад наукової роботи, але конкретний археологічний матеріал не лишався поза увагою, зокрема такий масовий як давня кераміка.

Археологічні дослідження 1918—1924 рр. були організовані переважно місцевими музеями і установами та не були масштабними; опрацювання кераміки в їх діяльності не було пріоритетним завданням. Як відзначав М. Брайчевський, історики й археологи 1920-х — 1930-х рр. мало уваги приділяли систематизації археологічного матеріалу, здобутого ще в дореволюційний час, захоплюючись переважно соціальними побудовами. Крім того, джерелознавча робота розцінювалася як «речознавство», яке сприймалося як спадщина або ж вплив буржуазної науки [Брайчевський, 1968, с. 220], що неминуче засуджувалося в тогочасному суспільстві. Але не можна не відзначити окремі роботи М. Рудинського, М. Макаренка, П. Курінного та інших корифеїв української археології, в яких присутні аналізи цієї категорії матеріалу.

У 1918—1923 рр. Уманським музеєм під керівництвом П. Курінного проводилися розкопки могильників білогрудівської культури. У його статті 1925 р., коли дослідження були продовжені, міститься інформація про їх початковий етап, на якому було розкопано вісім поховань. Зокрема П. Курінний акцентував увагу й на керамічних знахідках, інформаційний потенціал котрих розкриває в наступному: «... численний керамічний матеріал, що в окремих своїх частинах (чорний полискований з чеканим, а часом і інкрустованим орнаментом, присутність черепків, глеків, мисок), вважається і досі характерним для інвентаря т. з. скитської металювої культури, вимагав доповнюючих дослідів, глибшого студіювання культури для правдивого зазначення ступіня культури та її хронології, хоча б відносно щодо інших культур краю» [Курінний, 1925, с. 75]. Такий прогресивний погляд на кераміку чи не вперше ставив її на пріоритетне місце у питаннях хронології пам'ятки, визначення етнічного складу населення, підіймав тему орнаменталізації посуду як еталонного маркеру у визначенні його походження.

Особливої уваги заслуговує робота М. Болтенка, яка є ледь не єдиним дослідженням початку 1920-х рр., присвяченим повністю археологічній кераміці [Болтенко, 1926, с. 8—30]. В даній статті, що вийшла друком у 1926 р., розглядалися глиняні вироби з с. Усатове Одеської обл., де у 1921 р. автором були проведені розкопки енеолітичної пам'ятки. Не тор-

каючись історіографічних питань походження населення та ступені його взаємовпливів з людністю півдня України, які і в наш час не мають остаточного вирішення, варто зупинитися на методах, які М. Болтенко застосував у роботі з масовим керамічним матеріалом. Перш за все, автор окреслив «основи студій над силою керамічного матеріалу»: розсортування з окремим вивченням частин посуду та його особливостей (орнаментациї чи незвичайної техніки) [Болтенко, 1926, с. 11]. Та найбільшу увагу автор приділяє технічному походженню орнаменту, вперше прив'язуючи оздоблення посуду до світогляду давнього населення Півдня України. Зокрема цікавими є його висновки про витоки усатівського «кучерявого стилю» на горщиках, прикрашених хвилястими відбитками мушлі [Болтенко, 1926, с. 19]. Саме ці спостереження стали основою для датування усатівських старожитностей другою половиною II тис. до н. е., до яких хронологічно автор відніс критські настінні розписи та посуд, де зустрічаються аналогічні елементи декору. Лише зі значним накопиченням джерельної бази феномен енеоліту Півдня України, включаючи усатівську культуру, був датований кінцем IV — початком III тис. до н. е.

У 1923—1924 рр. під керівництвом М. Рудинського були проведені розкопки могильника скіфського часу біля с. Мачухи (уроч. Таранів Яр) на Полтавщині. Їх результати частково були опубліковані у 1928 р. в контексті опису археологічної збірки Полтавського музею [Рудинський, 1928, с. 29—62]. Аналіз типів глиняного посуду став основою для визначення автором впливів на матеріальну культуру населення Дніпровського Лівобережжя із Заходу [Рудинський, 1928, с. 48]. Матеріали з розкопок дозволили на новий методичний рівень вивести обробку археологічної кераміки, прослідкувавши методом аналогій її походження, що в подальшому заклало основу реконструкції історичного процесу в регіоні.

У 1924 р. М. Рудинський почав розкопки могильника «римської доби» біля с. Кантамирівка на Полтавщині, результати яких були частково опубліковані в 1930 р. [Рудинський, 1930, с. 127—158]. Варто відзначити, що керамічний комплекс з розкопок пам'ятки був опрацьований з особливим урахуванням його місцерозташування в похованні, що давало основу для реконструкції поховального обряду [Рудинський, 1930, с. 138]. Разом з тим, М. Рудинський наводить досить детальний аналіз глиняних виробів, фактично реконструюючи роботу гончаря і вказуючи на його пріоритети під час створення тієї чи іншої форми. Не вдаючись до подробиць наведеного виготовлення кантамирівської кераміки, що на той час було поодиноким в археологічних працях, варто згадати, що автором розкопок були наведені навіть параметри посудин та підняте питання якості випалу [Рудинський, 1930, с. 147, 148]. Таким чином, у роботах М. Рудинського прослідковується науково аргументовані методи обробки керамічного матеріалу та присутнє розуміння потужного інформаційного потенціалу кераміки у питаннях датування археологічних пам'яток та реконструкції соціально-економічних засад побуту давнього населення.

У 1925 р. М. Макаренком були опубліковані результати розкопок городища Монастирище, які з перервами тривали з 1901 до 1924 рр. [Макаренко, 1925, с. 2—23]. Кераміку автор визначає найціннішим з-поміж іншого матеріалу, приділяючи особливу увагу складу глини та орнаментативній посуду. Вбачаючи в оздобленні глиняних виробів особливість всієї історичної епохи, М. Макаренко зокрема зазначає: «*Велика любов мешканця городища «Монастирище» до окрас яскраво виступає в керамічному виробництві, можливо, найпродуктивнішому і що найбільш відповідає потребам людности того часу»* [Макаренко, 1925, с. 15]. У даній роботі автор приділяє велику увагу якості глини. Методичні підходи М. Макаренка у цьому питанні заклали основу подальших досліджень домішок та їх ролі у складі формовочної маси: саме він вперше за допомогою збільшувального скла помітив дрібні ключення та визначив їх функції [Макаренко, 1925, с. 15]. З особливим поглибленням М. Макаренко підійшов до аналізу орнаменту посуду з городища Монастирище, враховуючи засоби його виконання [Макаренко, 1925, с. 20], що поклало основу для подальших досліджень декору кераміки слов'ян Дніпровського Лівобережжя.

У 1924 р. Волинським музеєм (м. Житомир) була організована археологічна експедиція з дослідження Войцехівського курганного могильника бронзової доби в Житомирській обл. під керівництвом С. Гамченка. Результати розкопок були опубліковані О. Лагодовською лише у 1948 р., вже за діяльності Інституту археології Академії наук УРСР [Лагодовська, 1948, с. 62—78]. З поданого матеріалу зрозуміло, що автор розкопок чітко фіксував кількість та форми керамічного матеріалу в процесі зняття семи курганних насипів [Лагодовська, 1948, с. 63—68]. Перші висновки С. Гамченка дали підставу для повторного звернення до матеріалів з його розкопок в тому числі й керамічного комплексу, адже Войцехівський могильник тривай час лишався еталонною пам'яткою для вивчення зокрема старожитностей епохи пізньої бронзи.

Таким чином, на першу половину 1920-х рр. можемо констатувати поступовий розвиток археологічної науки, яка, попри тісний зв'язок з краєзнавством, все ж мала власні методи та підходи до вивчення старожитностей. Це було пов'язано не зі змінами політичної влади в країні, а з консолідацією українських дослідників, які в контексті західних наукових студій намагалися віднайти універсальні прийоми для дослідження масового археологічного матеріалу, зокрема давньої кераміки. У цей час вперше відбулися спроби осмислення інформаційного потенціалу даної групи матеріалу та з'ясування способу виробництва кераміки з подальшою його реконструкцією. Саме в таких умовах став можливим подальший розвиток вітчизняної археологічної науки та її стрімка інституціоналізація від ВУАКУ до сучасних академічних осередків.

Болтенко М. Кераміка з Усатова // Трипільська культура на Україні. — 1926. — Вип. I. — С. 8—30.

Брайчевський М.Ю. Історія вивчення черняхівської культури // Історіографічні дослідження в Українській РСР. — 1968. — Вип. 1. — С. 213—238.

- Курінний П.* Дослідження Білогрудівського могильника // Коротке звітження ВУАК за археологічні дослідження року 1925. — К., 1926. — С. 74—80.
- Лагодовська О.* Войцехівський могильник бронзової доби на Волині (за матеріалами С.С. Гамченка) // Археологія. — П. — 1948. — С. 62—77.
- Макаренко М.* Городище «Монастирище». — К., 1925. — 23 с.
- Національна академія наук України.* 1918—2008: до 90-річчя від дня заснування. — К., 2008. — 624 с.
- Пудовкіна А.С.* Археологічна діяльність музеїв України у 1919—1934 рр.: історіографічний аспект // Археологія. — 2010. — № 3. — С. 123—133.
- Рудинський М.* Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю музею. — Полтава, 1928. — С. 29—62.
- Рудинський М.* Кантамирівські могили римської доби // Записки ВУАК. — 1930. — Т. 1. — С. 127—158.
- Шовкопляс І.Г.* Археологічні дослідження на Україні (1917—1957 рр.). — К., 1957. — 424 с.
- Шовкопляс І.Г.* Розвиток радянської археології на Україні (1917—1966 рр.). — К., 1969. — 343 с.

К ВОПРОСУ О НЕОБХОДИМОСТИ РАЗРАБОТКИ ОТНОСИТЕЛЬНОЙ ХРОНОЛОГИИ АНТИЧНОГО ИМПОРТА В ЭПОХУ ПОЗДНЕЙ КЛАССИКИ — РАННЕГО ЭЛЛИНИЗМА В РЕГИОН СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

С. Немцев

*Институт археологии НАН Украины, Киев
Netcew@ukr.net*

В скифо-античной археологии Северного Причерноморья разработка абсолютных дат играла ведущую роль в исследовании хронологии. Общей тенденцией выступал приоритет исторических выводов, что происходило в ущерб детальной разработке относительной хронологии материала.

Совсем недавно была разработана система относительной хронологии для ранней скифской культуры (РСК). Последние работы С.В. Полина «Гайманова Могила» и «Скифский золотобалковский курганный могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине» дали возможность выделить группы комплексов с едиными наборами типов античного импорта и местных категорий материала.

Вещевой материал из Северного Причерноморья часто привлекается для типологических и хронологических построений. Слабая разработанность собственной схемы относительной хронологии для указанного региона порождает дискуссии об абсолютных датах отдельных категорий античного импорта, а не о синхронных наборах типов артефактов (в т. ч. амфор).

Научно-исследовательская программа И.Б. Брашинского направлена на изучение античной торговли товарами, транспортированными в керамической таре. В рамках реализации этой программы в работах Г.А. Ломтадзе и Е.Н. Кузнецовой используются различные хронологические периоды для организации амфорного материала, что очень усложняет сопоставление полученных результатов. Решить эту проблему представляется возможным созданием относительной хронологии поступления керамической тары в регион Северного Причерноморья. Для этого необходимо использовать результаты работ по разработке хронологии клеймения основных центров производства, типологии и хронологии целых форм амфор и последних достижений по группировке комплексов скифских курганов.

Первые результаты относительной хронологии поступления керамической тары в регион Северного Причерноморья будут представлены в докладе на конференции.

ДОСЛІДЖЕННЯ СКІФСЬКИХ ПАМ'ЯТОК Н.М. БОКІЙ НА КІРОВОГРАДЩИНІ

К. Панченко

*Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка
pankir90@gmail.com*

Питання історії скіфських племен на порубіжжі Лісостепу та Степу Правобережжя сучасної України неодноразово привертали увагу науковців. Протягом тривалого відрізка часу у майже двісті років відбувалося накопичення матеріалів про порубіжну зону. Систематичне ж вивчення старожитностей регіону розпочалось лише з 1960-х рр., і пов'язане з ім'ям відомого українського археолога Нінель Михайлівни Бокій. За понад 40 років Н.М. Бокій пощастило розкопати та дослідити ряд археологічних пам'яток, які сучасні науковці називають класикою вітчизняної археології. До них належать: скіфський ґрунтовий могильник біля м. Світловодськ, комплексна пам'ятка скіфського часу біля с. Заломи, курган раннього залізного віку біля с. Івангород, поховання середньовічних угрів біля с. Суботці, комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця та ін.

Любов до історії привела Нінель Михайлівну до Київського державного університету імені Тараса Шевченка, де вона навчалась у 1954—1959 рр. Свій трудовий шлях розпочала на посаді наукового співробітника «Софіївського музею», одночасно працювала лаборантом в археологічній експедиції Інституту археології АН УРСР. Саме під час перших польових сезонів з легкої руки відомих археологів О.І. Тереножкіна та В.А. Іллінської Н.М. Бокій визначила пріоритети свого майбутнього життя — дослідження стародавніх епох та народів. У 1964—1965 рр. Нінель Михайлівна

разом з В.А. Іллінською, Є.В. Черненком, Б.М. Мозолевським та Є.А. Петровською брала участь в розкопках курганів в околицях с. Капулівка та м. Орджонікідзе Нікопольського району у Скіфській Нікопольській експедиції Інституту археології УРСР під керівництвом О.І. Тереножкіна.

У 1966 р. Н.М. Бокій переїздить до м. Кіровограда. Тут вона очолила відділ археології Кіровоградського обласного краєзнавчого музею. Того ж 1966 р. дослідницею були проведені охоронні розкопки на території Новомиргородського району, які дали справді визначні результати. У кургані біля с. Защита виявлений набір бронзових речей скіфського часу, серед яких — знамениті бляхи у вигляді левоголових грифонів. За знахідками пам'ятку було датовано V ст. до н. е. [Бокий, 1970, с. 182—183]. Під час цієї ж експедиції були виявлені скіфські артефакти VI—IV ст. до н. е. у курганах біля сс. Листопадове та Капітанівка.

З 1968 р. Н.М. Бокій розпочала розкопки курганів у басейні р. Синюхи. Протягом 1968—1970, 1975 і 1983 рр. Н.М. Бокій тут виявила 16 скіфських поховань. Серед скіфських старожитностей даного регіону зустрічаються поховання в катакомбах. Загальновідомим є факт, що ці поховальні споруди притаманні суто для степового населення. Відсутність подібних поховань на північ від Синюхи, дала підставу археологу визначити р. Синюху як північний кордон кочових скіфів на Правобережжі Дніпра. Також у 1968 р. біля с. Омельник, Онуфріївського району Н.М. Бокій пощастило дослідити зруйнований курган, в якому знаходилось поховання багатого скіфського воїна з окремою могилою коня. У похованні воїна разом із залишками панцира та зброєю, було виявлено дерев'яну посудину з набором золотих пластин, орнаментованих у звіриному стилі [Бокий, 1968, с. 23, 24].

У 1974 р. у журналі «Советская археология» науковець опублікувала унікальні матеріали з розкопок скіфського кургану V ст. до н. е. біля с. Медерево, дослідженого ще у 1964 р. археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом О.І. Тереножкіна та за участі Н.М. Бокій [Бокий, 1974].

Вже через рік, у 1975 р., Н.М. Бокій відкрила пізньоскіфський ґрунтовий могильник у м. Світловодськ [Бокий, 1980]. Пам'ятку досліджували дев'ять сезонів під її керівництвом. Протягом 1989—1990 рр. експедицію в м. Світловодськ очолювала учениця Н.М. Бокій — І.А. Козир. Масштаби Світловодського могильника та вже отримані результати є цінним джерелом з дослідження питань етнічної, політичної та культурної історії Скіфії.

Паралельно з польовою роботою тривала робота над дисертаційним дослідженням. І вже у 1980 р. Н.М. Бокій успішно захистила дисертацію «Скифский период на пограничьи Степи и Лесостепи в Днепровском Правобережье», здобувши вчений ступінь кандидата історичних наук [Бокий, 1979].

Після захисту дисертації вчена продовжила свої наукові розвідки в експедиціях, в тому числі пов'язані із скіфською проблематикою. У 1984 р.

під час спорудження зрошувальної системи поряд з с. Куцеволівка було поруйновано насип кургану. Навесні 1985 р. Н.М. Бокій завершила дослідження пам'ятки. Виявлені в кургані речі та кам'яна стела дозволили не лише датувати пам'ятку третьою чвертю VI ст. до н. е., а й підтвердили наявність зв'язків кочових скіфів з лісостеповим населенням та Кавказом [Бокий, 1994].

Неможливо обійти стороною ще одну пам'ятку, яку пощастило відкрити Н.М. Бокій. Це складний комплекс біля с. Заломі, який містив унікальні матеріали білогрудівської культури та скіфські — VI—IV ст. до н. е. [Бокий, 1988].

Також у 1986 р. Н.М. Бокій долучилася до колективу авторів монографії «Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья» [Ковпаненко и др., 1989]. А вже у 1988 р. дослідниця організувала «Першу Правобережну краєзнавчу конференцію, присвячену 225-літтю дослідження Мельгуновського кургану 1763—1888 рр.». На конференції вона порушила ряд актуальних питань з історії дослідження Мельгуновського кургану [Бокий, 1988].

У 1990 р. археологічна експедиція історичного факультету Кіровоградського педінституту під керівництвом Н.М. Бокій завершила розкопки знаменитої Червоної (Литої) могили. Результати своїх досліджень Мельгуновського кургану Н.М. Бокій презентувала у 1992 р. у м. Мелітополі під час конференції пам'яті О.І. Тереножкіна [Бокий, 1992]. Саме завдяки дослідженням Н.М. Бокій, Мельгуновський курган поставив перед науковцями нові питання, робота над якими ще триває.

Ще одне відкриття нової скіфської пам'ятки подарувала доля Нінель Михайлівні. Вже у 1996 р. археологічною експедицією Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка біля с. Івангород Олександрівського району на Кіровоградщині були проведені розкопки кургану доби раннього заліза [Бокий, 2004].

У публікаціях Н.М. Бокій неодноразово порушувались питання торговельного обігу та економічних зв'язків скіфів з античними містами у Північному Причорномор'ї, етнічна карта Геродота, звіриний стиль, проблематика скіфського кам'яного мистецтва та ін.

Важливою частиною наукової діяльності Н.М. Бокій вважала розвідувальні роботи. Разом з колегами та студентами нею були обстежені кілька районів Кіровоградщини, пройдено не одну сотню кілометрів.

Останні роки свого життя Н.М. Бокій присвятила дослідженню комплексної золотоординської пам'ятки біля с. Торговиця [Бокий, 2006]. Введений в науковий обіг матеріал з розкопок цієї пам'ятки дозволяє сьогодні наблизитись до вирішення ряду питань з середньовічної історії та археології України.

Сьогодні значна кількість артефактів з досліджених Нінель Михайлівною Бокій пам'яток зберігаються та експонуються в Кіровоградському обласному краєзнавчому музеї. В пам'ять про свого вчителя та колегу в стінах Кіровоградського педагогічного університету учні створили археологічний музей імені Н.М. Бокій.

- Беляева С.О.* Пам'яті Нінель Михайлівни Бокій // Археологія. — № 4. — 2008. — С. 114—115.
- Бокий Н.М.* Археологические исследования в бассейне р. Синюхи // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: Тез. докл. юбилейн. конф. — К., 1975. — С. 91—92.
- Бокий Н.М.* Археологические работы на Кировоградщине в 1968 г. // Археологические исследования на Украине 1968 г. — 1971. — Вып. 3. — С. 154—159.
- Бокий Н.М.* Грунтовой могильник у с. Заломы // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. Всесоюз. семинара, посвят. пам. А.И. Тереножкина. — Кировоград, 1988. — Ч. I. — С. 23—24.
- Бокий Н.М.* Курган ранньозалізного віку біля с. Івангород на Кіровоградщині // Тези конф. «Від Кіммерії до Сарматії». — К., 2004. — С. 15—17.
- Бокий Н.М.* Мельгуновский курган — исследование и версти // Киммерийцы и скифы. — Мелитополь, 1992. — С. 13—14.
- Бокий Н.М.* Нові пам'ятки скіфського звіриного стилю з Кіровоградщини // Археологія. — 1970. — Вип. 23. — С. 182—189.
- Бокий Н.М.* Позднескифский безкурганный могильник у г. Светловодска Кировоградской области // Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.: Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР (Днепропетровск, апрель 1980 г.). — Днепропетровск, 1980. — С. 101—102.
- Бокий Н.М.* Скифский курган у села Медерово // Советская археология. — 1974. — № 4. — С. 264—271.
- Бокий Н.М.* Скифский период на пограничьи степи и лесостепи в Днепровском Правобережье: Дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1979. — 241 с.
- Бокий Н.М., Авксентьева Л.В.* История исследования Мельгуновского кургана // Первая Правобережная краеведческая конференция. — Кировоград, 1988. — С. 3—5.
- Бокий Н., Козир І., Позивай Т.* Десять років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиця на Кіровоградщині // Північне Причорномор'я та Крим у добу середньовіччя (XIV—XVI ст.). — Кировоград, 2006. — С. 4—13.
- Бокий Н.М., Ольховский В.С.* Раннескифский курган на Днепровском Правобережье // Российская археология. — № 2. — 1994. — С. 151—163.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.* Памятники скифской эпохи Днепровского лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К., 1989. — 336 с.
- Служіння науці та людям* // Наукові записки. Серія: історичні науки. — Кировоград, 2008. — С. 289—290.
- Черненко Е.В., Бессонова С.С., Болтрик Ю.В. и др.* Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. — К., 1986. — 367 с.

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦИРКУНІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

К. Пеляшенко

*Харківський історичний музей
pelyashenko@mail.ru*

Вперше городище біля с. Циркуни було виявлено у 1925 р. археологами М. Фуксом та О. Потаповим [Фукс, 1931, с. 101—103]. На поверхні пам'ятки був зібраний підйомний матеріал та встановлена її культурна атрибуція. Дослідниками даний детальний топографічний опис пам'ятки та характеристика лінії укріплень: загальна довжина, розміри валів та ровів (висота, ширина, глибина) на різних ділянках, але без загального графічного плану. Встановлена орієнтовна площа «головного двору» (далі — перший двір) (10000 м²) та «передгороддя» (далі — другий двір) (12500 м²), згодом уточнені Б.А. Шрамком. В цілому, детальний опис стану пам'ятки на 1925 р. дає можливість порівняльної характеристики (збереженість культурного шару, стан лінії укріплень).

У 1951 р. дослідження на Циркунівському городищі були проведені Сіверсько-Донецькою скіфською археологічною експедицією ХДУ під керівництвом Б.А. Шрамка [Шрамко, 1951, с. 37—42]. У результаті чого був знятий інструментальний план городища, уточнена площа: перший двір — 12500 м², другий двір — 13900 м², третій двір — 10000 м². Здійснено нівелювання поверхні оборонних споруд, та подана їх детальна характеристика. Окрім того, на території першого двору (який ще тоді був не залісений, а тільки розорений під лісонасадження) зібраний підйомний матеріал та на другому дворі закладено чотири шурфи (А—Г) загальною площею 18 м². У результаті досліджень була встановлена потужність (0,45 м) і насиченість культурного шару, уточнений період існування городища (IV—III ст. до н. е.). Окремо звернено увагу на знахідки сіроглиняної гончарної кераміки сарматського вигляду. У 1952 р. також були проведені незначні дослідження городища: розширений розкоп «В» на 6 м², зібраний підйомний матеріал на території першого двору [Шрамко, 1952, с. 13, 14].

Розкопки на городищі під керівництвом Б.А. Шрамка були відновлені у 1961 р. На другому дворі закладено два невеликі розкопи (розкоп № 1 — 35,5 м²; розкоп № 2 — 9 м²), що дали цікавий матеріал для вивчення пізньоскіфського періоду сіверськодонецького регіону [Шрамко, 1962, с. 18—21]. У 1962 р. до розкопу № 2 була зроблена прирізка (13,5 м²) з метою дослідити комплекс [Шрамко, 1963, с. 28, 29].

У 1972 р. Циркунівське городище взято під охорону держави рішенням Харківського облвиконкому від 25.01.1972 р., № 61, охоронний номер 1350.

У 1989—1990 рр. в південній частині першого двору О.Є. Нікітіним було закладено два шурфи (4 та 6 м²) та розкоп площею 90 м² [Гречко, 2006, с. 146—150]. У результаті дослідження було виявлено цікавий комплекс пізньоскіфського часу — садиба, що складається з наземного житла, двох господарських комплексів та шістьох ям. Розкопки дали виразний археологічний матеріал. Також знятий план першого двору та встановлена система реперів.

Наказом Міністерства культури і мистецтв України від 16 червня 1999 р. № 393, Циркунівське городище занесене до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки історії, монументально-го мистецтва та археології) під охоронним номером 2268. Городище стало пам'яткою археології національного значення.

У 2005 р. розкопки на городищі здійснювалися Сіверськодонецькою експедицією Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна під керівництвом Д.С. Гречка. Була зроблена зачистка валу біля північного виїзду з території другого двору де вдалось зафіксувати два будівельні горизонти. Також в різних частинах першого двору закладено сім розкопів невеликого розміру, загальною площею 62 м² [Гречко, 2005, с. 14—20].

У 2007 р. дослідження городища відновлено експедицією під керівництвом К.Ю. Пеляшенка. У 2007 р. зроблено прирізку до розкопу № 7 у східній частині першого двору [Пеляшенко, 2007]. У 2008—2011 рр. роботи на пам'ятці проводилися спільно з історичним факультетом ХНУ ім. В.Н. Каразіна (керівник студентської археологічної практики — Ю.В. Буйнов). У 2013—2014 рр. участь в експедиції приймали члени гуртків «Юні археологи» Центру дитячої та юнацької творчості № 1 та Обласної станції юних туристів. У 2008 р. роботи велись у південно-східній частині першого двору (розкоп № 6) та дослідження оборонних укріплень (розріз валу та рову) між першим та другим дворами (розкоп № 8) [Пеляшенко, Крютченко, 2008]. У 2009 р. проводилися дослідження на території третього двору: розріз укріплень (вал та рів) та встановлення наявності культурного шару у цій частині городища (розкопи № 9 та 9а); розпочаті розкопки у північній частині другого двору (розкоп № 10) [Пеляшенко, 2009]. Протягом 2009—2010 рр. було знято інструментальний план городища за допомогою теодоліта 2Т30 з прив'язкою розкопів та шурфів всіх попередніх років. У 2010 р. продовжені роботи на розкопі № 10 і зроблена підчистка валу першого двору в районі південного входу (розкоп № 11) [Пеляшенко, 2010]. У 2011 р. розкопки велись на двох ділянках: продовження дослідження другого двору (розкоп № 10) та в північно-східній частині першого двору (розкоп № 12) [Пеляшенко, 2011]. У 2013 р. увагу було зосереджено на дослідженні південно-східної частини першого двору (розкоп № 8), продовжені розкопки у північній частині пам'ятки (розкоп № 10) [Пеляшенко, 2013]. У 2014 р. проведені дослідження в східній частині другого двору (розкоп № 13). На цьому роботи не закінчуються.

Отже, на 2014 р. загальна розкопана площа на Циркунівському городищі складає 1400 м², що ставить його в один ряд з найбільш масштабно вивченими лісостеповими пам'ятками скіфського часу. Проведені дослідження дозволяють вже сьогодні реконструювати періоди забудови та фортифікацію оборонних укріплень, планіграфію окремих частин пам'ятки, охарактеризувати традиції житлобудування, матеріальну культуру і господарство її мешканців, визначити хронологічні межі (кінець VI — перша половина III ст. до н. е.).

Гречко Д.С. Отчет об исследовании памятников скифского времени у сел. Протопоповка и Циркуны на Харьковщине в 2005 году // НА ІА НАН України. — 2005/05.

Гречко Д.С. Исследования памятников скифского времени у сел Протопоповка и Циркуны на Харьковщине // Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр. — Київ; Запоріжжя, 2006. — С. 146—150.

Пеляшенко К.Ю. Звіт про розкопки на городищі біля с. Циркуни Харківського району Харківської області в 2007 р. // НА ІА НАН України. — 2007/122.

Пеляшенко К.Ю., Крютченко О.О. Звіт про дослідження Циркунівського городища та його округи у Харківському районі Харківської області в 2008 р. // НА ІА НАН України. — 2008/58.

Пеляшенко К.Ю. Звіт про розкопки на Циркунівському городищі скіфського часу, у Харківському районі Харківської області в 2009 р. // НА ІА НАН України. — 2009 [номер не присвоєно].

Пеляшенко К.Ю. Звіт про розкопки на Циркунівському городищі скіфського часу, у Харківському районі Харківської області в 2010 р. // НА ІА НАН України. — 2010 [номер не присвоєно].

Пеляшенко К.Ю. Звіт про розкопки на Циркунівському городищі скіфського часу, у Харківському районі Харківської області в 2011 р. // НА ІА НАН України. — 2011 [номер не присвоєно].

Пеляшенко К.Ю. Звіт про розкопки Циркунівського городища скіфського часу, в Харківському районі Харківській області в 2013 р. // НА ІА НАН України. — 2013 [номер не присвоєно].

Фуке М. Про городища скитської доби на Харківщині // Записки Всеукраїнської археологічної комісії. — Київ, 1931. — Т. 1. — С. 101—103.

Шрамко Б.А. Отчет о работе Северо-Донецкой скифской археологической экспедиции Харьковского Государственного университета им. А.М. Горького в 1951 году // НА ІА НАН України. — 1951/20.

Шрамко Б.А. Отчет об археологических исследованиях Харьковского Государственного Университета им. А.М. Горького в 1952 г. // НА ІА НАНУ. — 1952/24.

Шрамко Б.А. Отчет о работе скифской археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А.М. Горького в 1961 // НА ІА НАН України. — 1962/36.

Шрамко Б.А. Отчет 1962 г. о работе скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А.М. Горького // НА ІА НАН України. — 1963/30.

ГРАФІЧНА ФІКСАЦІЯ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ: СУЧАСНИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ РИСУНОК В УКРАЇНІ

Ю. Пуголовок

*Інститут керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, Опішне
raudbard@ukr.net*

Первинна обробка археологічного матеріалу, зокрема такого масового як кераміка, вимагає від дослідників спеціальних навичок для інформативної візуалізації. Обробляючи глиняний матеріал, отриманий в процесі розкопок, археолог має справу з виробами різного ступеня збереженості від цілих форм до фрагментів, тому надійна графічна документація створює передумови для роботи з артефактами навіть після

їх музеєфікації. Більше того, фахово виконаний рисунок є надійним свідоцтвом у випадку втрати або пошкодження знахідки.

У переважній більшості наукових робіт значне місце відводиться описовій частині, в якій наводяться відомості про розміри знахідок, техніку їх виконання, спосіб орнаментациї тощо. Втім, без відповідного ілюстративного матеріалу цей опис набуває лише формального значення і поданий в такий спосіб текст важко сприймається навіть фахівцями. Відомості, виділені під час опису глиняного виробу стосовно його морфометричних характеристик, з причини відсутності уніфікованої системи визначення частин глиняного посуду, без належного візуального супроводу вносять, непорозуміння відносно його хронології чи типології. Тому використання належного ілюстративного ряду є необхідною умовою для роботи з давніми виробами, незалежно від виду наукової діяльності.

У сучасній українській археологічній науці досить слабко розроблена методологічна основа графічної фіксації знахідок. Однак, незважаючи на це, такий різновид візуалізації глиняних виробів має свої усталені норми, якими користується не одне покоління археологів. Оцінюючи способи подачі глиняних виробів в історичній ретроспективі, можна констатувати їх еволюцію від натуралістичних художніх зображень до малюнків, наближених до технічного креслення, що мають масштаб та розріз. Наявність цих елементів забезпечує реалізацію мети наукової ілюстрації, яка полягає у достовірному зображенні того об'єкту, на який посилається автор. Основними цілями археологічної ілюстрації в такому випадку стають передача розміру, форми, техніки виготовлення виробу, а також особливостей нанесення декору. Зображуючи артефакт у масштабі, створюється можливість для його порівняння з іншими однотипними об'єктами.

Крім цього, графічна ілюстрація має переваги перед фотографічним зображенням. В першу чергу це стосується чітко масштабованої передачі артефакту. Завдяки рисунку можна зробити розгорнуте зображення складної орнаментальної композиції та більш детально відобразити елементи орнаменту, що не завжди доступні при фотографуванні. Значною перевагою є також можливість графічної реконструкції форми та розміру виробу, маючи у розпорядженні окремі профільні фрагменти виробів з глини. Оцінюючи археологічний рисунок в цілому, можемо стверджувати, що він поєднує у собі, з одного боку ознаки технічної ілюстрації, а з іншого — художньо-образної.

Отже, виходячи з окресленої мети та цілей археологічного малюнку, розглянемо як українськими дослідниками вирішуються питання, пов'язанні з візуалізацією цілих форм, «археологічно цілих» форм та фрагментів, а також в який спосіб передається фактура поверхні, деталі посуду та орнамент. Врешті рещт, розглянувши це коло питань, можна буде підійти до такого ключового аспекту, як функціональне призначення археологічного рисунку.

Цілі форми. Переходячи до аналізу зображень цілих посудин, варто наголосити, що єдиного усталеного критерію для графічної передачі виробу у вітчизняній археології не встановлено, так само як і в європейській. Втім, більшість дослідників віддає перевагу зображенню цілої посудини у відповідності до центральної симетрії, коли центральна лінія розподіляє виріб на ліву та праву частину. Наприклад, в англійських методичних ре-

комендаціях з археологічного рисунку пропонується зображати у правій частині зовнішню поверхню виробу, а у лівій її розріз та внутрішню поверхню [Archaeological Finds Illustration, 2013, p. 16]. У польських посібниках пропонується ліву частину відводити для зображення зовнішньої поверхні, а у правій розміщувати розріз [Gavrisiak-Leszczynska, 2003, p. 37—39, рис. 40—44]. Застосування осей координат для передачі зображення глиняного виробу наближує археологічний рисунок до технічного креслення, в якому більш точно на основі проведених вимірів, передаються морфометричні характеристики виробу. Використання ж поперечного розрізу створює уявлення про невидимі поверхні посудини або її частини.

У вітчизняних археологічних публікаціях у зображенні цілих форм спостерігається значна варіативність, у тому числі й у межах однієї публікації чи монографії. В більшості випадків наводиться зображення за принципом центральної симетрії з лівобічним чи правобічним розміщенням зовнішньої поверхні. В той же час, поширені малюнки без осі центральної симетрії, з профілем, розміщеним з лівої чи правої сторони. Зустрічаються також, хоча і в невеликій кількості, «тривимірні» зображення посуду, коли видно горловину та задню стінку посудини. Втім, кількість таких зображень невелика, а їх наявність швидше за все пов'язується з повторною публікацією більш давніх ілюстрацій [напр.: Магомедов, 2001, рис. 39, 1; 40, 1; 50, 2].

Фрагментовані вироби. Під час зображення фрагментів посуду маємо також значну варіабельність у рисунках. У більшості також спостерігається ліво- чи правобічне зображення профілю. Найбільші складнощі, у разі візуалізації фрагментів кераміки спостерігаються під час зображення верхніх частин посудин. Не дивлячись на те, що розповсюджений на початку — в останній чверті ХХ ст. натуралістичний спосіб передачі здається повністю вийшов з ужитку, все ж в поодиноких випадках зустрічається і в сучасних публікаціях [напр.: Моисеев, 2012, с. 127, 128, илл. 4—7]. Певні складності виникають і під час відтворення профілю верхньої частини посудини. Особливо це стосується виробів, виготовлених на гончарному крузі. Якщо профіль ліпленого посуду, у зв'язку з особливостями технології виготовлення, може бути неоднаковим в різних частинах посудини, то у випадку з кружальною керамікою він є більш чітким і несе в собі додаткову інформацію. Наприклад, для давньоруської кераміки, оформлення верхнього краю посудини є надійним хронологічним маркером, тому точне відтворення цього елемента є важливим. В той же час, у деяких публікаціях спостерігається нехтування точною і фаховою передачею профілю виробу [напр.: Шерстюк, 2012, рис. 3].

Графічна реконструкція. Як зазначалося вище, фрагментовані вироби, можуть бути використані у ході графічної реконструкції зовнішнього вигляду посудини. Значний обсяг інформації про кераміку надають, у першу чергу, уламки кераміки, які є масовим матеріалом в археологічних дослідженнях. Сукупність графічних реконструкцій дозволяє виділити принаймні два напрями. Перший застосовується у випадках, коли дослідник має справу з уламками верхньої чи нижньої частини, за якими встановлюється верхній чи нижній діаметр виробу. У другому випадку реконструкція посудини створюється на підставі розміщення розрізаних уламків одного виробу в межах відтворюваної форми. Цей спосіб є доволі складним і в деякій мірі уможли-

ним із зрозумілих причин, однак у випадках із стандартизованою продукцією він досить успішно застосовується на практиці. В контексті графічної реконструкції глиняних виробів, необхідно згадати і про моделювання посуду у графічних редакторах. В залежності від особливостей програмного забезпечення створення цих моделей відбувається у декілька етапів, на яких створюються форма, орнамент, фактура поверхні тощо [Бабенко, Богданець, 1997].

Окрім, відтворення форми виробу, вагому роль при графічній документації має також передача техніки виготовлення, фактура поверхні та спосіб орнаментативності. Ці ознаки посуду відіграють важливу роль для вивчення як самої кераміки, так і кола питань пов'язаних з виробничим процесом, світоглядом тощо. На відміну від польських досліджень, в Україні майже не застосовується кодифікація домішок (мінеральних чи органічних), не звертається увага на випадок тощо [Lewczuk, 1994, p. 150; Gavrisiak-Leszczynska, 2003, p. 48, рис. 62, 63]. В той же час, деякими дослідниками використовуються спеціальні позначки для передачі оздоблення поверхні, переважно пов'язаної з ангобуванням та поливою. Наприклад, ангобовані горщики киево-руського часу позначаються чорним квадратом, що розміщений у профілі виробу [Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко, 1999, рис. 24, 1]. У випадку із мальованою керамікою, зустрічаються окремо розміщені умовні позначення, що стосуються кожного конкретного виробу [Археологія ..., 1997, мал. 40].

Стосовно техніки, в якій виготовлено посудину, єдиного стандарту немає. В одних випадках поверхня не тонується і акцент зосереджується або на орнаментативності виробу, або ж на схематичній передачі його фактури. В інших випадках вироби, виготовлені методом ліплення, тонуються точкуванням, а виготовлені на гончарному крузі — штрихуються.

Отже, наведений короткий огляд графічної документації глиняних виробів, дозволяє констатувати наявність у вітчизняних археологічних та керамологічних дослідженнях значного розмаїття способів їх візуалізації. В зв'язку з цим постають питання стосовно функціонального призначення рисунку. Поруч із вербальним чи текстовим описом, візуалізація знахідок є одним з ключових завдань для роботи з артефактами, і в такому випадку рисунок перестав існувати самостійно від тексту, а стає органічною складовою комплексного дослідження.

Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст. — К., 1997. — 336 с.

Бабенко М.Ю., Богданець С.А. Комп'ютерне тривимірне моделювання трипільського посуду // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 1997. — Вип. 1. — С. 61—62.

Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б. Житлово-господарські комплекси X—XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави 1998 р. // Археологічний літопис Лівобережної України. — 1999. — № 1 (5). — С. 47—68.

Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Люблин, 2001. — 290 с.
Моисеев А.В. Поселенческий памятник салтово-маяцкой культуры Вознесенка-3 на границе Среднего и Верхнего Подонья (предварительная информация) // Салтово-маяцкая археологична культура: проблеми та дослідження. — Харків, 2012. — С. 63—66.

Шерстюк В.В. Місто Синець-Сенча давньоруського і козацького часу та його околиця // Старожитності Лівобережного Подніпров'я. — Полтава, 2012. — С. 160—179.

Laidlaw S. Archaeological Finds Illustration. — London, 2013. — 66 p.

Gavrisiak-Leszczynska W. Jak rysowac zabytki archeologiczne. Podstawowe zasady dokumentacji. — Biskupin, 2003. — 196 p.

Lewczyk J. Ceramika z grodziska stozkowatego w Letnicy, gm. Swidnica, woj. Zielenogorskie, stanowisko nr 12, AZP 63-12/58 // Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od poznego sredniowiecza do czasow wspolczesnych. — Rzeszow, 1994. — P. 149—159.

КОЛЕКЦІЯ СВІТИЛЬНИКІВ З БІЛОЗЕРЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ У ЗІБРАННІ МУЗЕЮ ХЕРСОНЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

І. Самоїленко

*Херсонський державний університет
iloniya21@yandex.ru*

Освітлювальні прилади є постійним компонентом матеріальної культури античних міст та поселень, проте вони мають незначний відсоток в загальному керамічному комплексі. Однією з виразних та репрезентативних груп знахідок в археологічному зібранні музею Херсонського державного університету (далі — ХДУ) є світильники з Білозерського поселення.

Білозерське поселення у Нижньому Подніпров'ї (зараз — Білозерський район Херсонської області) відноситься до групи східних поселень пізньокласичного-ранньоелліністичного часу сільської округи Ольвії. Пам'ятка систематично досліджується експедицією ХДУ. За 14 польових сезонів (з 1998 р. і по сьогодні) на Білозерському поселенні знайдено більше 100 тис. артефактів на площі 3600 м² розкопу IV, з яких до археологічної колекції музею ХДУ відібрано більше 4 тис. знахідок.

Цілісні польові колекції, окрім виразного матеріалу, включають значну частину масового археологічного матеріалу та допоміжний фонд. У складі археологічних колекцій музейного зібрання ХДУ переважає кераміка — від 75 до 90 % знахідок у кожному сезоні. Світильники представлені у всіх технологічних групах гончарного посуду, а також у ліпних імітаціях. Цілі екземпляри знайдені переважно *in situ* у закритих комплексах (ямах) та зруйнованих наземних приміщеннях.

Колекція світильників з Білозерського поселення у зібранні музею ХДУ нараховує близько 30 цілих форм та значну кількість фрагментів. Вибірка включає імпортні світильники (переважно, чорнолакові) та екземпляри місцевого виробництва, характерні для північно-понтійського регіону. Кожна група представлена декількома типами — відкриті, типу «кувшинчик» та ін. Всі форми, як правило, однорожкові, але інколи зустрічаються і дворожкові.

Опис, визначення типів та атрибуція керамічних знахідок — одна з найнеобхідніших форм роботи з археологічним матеріалом. Каталогізація світильників з окремої пам'ятки є досить актуальною наразі як форма фондової роботи та форма публікації цього виду кераміки.

ЛЕПНАЯ ПОСУДА БЕЛЬСКОГО ГОРОДИЩА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ VI — НАЧАЛА V вв. до н. э.

А. Сарибекян

*Харьковский национальный университет им. В.Н. Каразина
anait_saribekyan@mail.ru*

Керамика является наиболее массовым материалом, встречаемым при раскопках поселений раннего железного века. В данной работе сделана попытка проанализировать эту категорию предметов материальной культуры двух укреплений Бельского городища на примере керамической посуды второй половины VI — начала V вв. до н. э.

Основным источником при изучении данной темы являются материалы археологических раскопок Восточного укрепления (1959—1973 гг.) и материалы раскопок Западного укрепления (2009 г.), хранящиеся в фондах МАЭСУ.

Поскольку керамика является массовым материалом, то при освещении различных вопросов, связанных с происхождением населения скифского времени на Бельском городище, давалась общая характеристика керамики отдельных раскопов, зольников, комплексов (В.А. Городцов, И.И. Ляпушкин, Б.Н. Граков, Б.А. Шрамко, И.Б. Шрамко). Однако долгие годы было слабо изучено Западное укрепление. Соответственно не хватало данных для сравнительной характеристики материальной культуры двух укреплений, не были ясны хронологические рамки их сосуществования. Активное исследование Западного укрепления в последние годы дало возможность сопоставить материальную культуру двух укреплений.

В ходе работы автор проработал имеющиеся археологические источники, определил основные типы керамики, выделил особенные и общие черты в керамическом комплексе двух укреплений, показал особенности керамических традиций каждого из поселений, увязав их с остальными данными, ранее полученными исследователями при изучении других видов археологических источников.

Таким образом, проанализировав керамический комплекс Бельского городища второй половины VI — начала V вв. до н. э., можно выделить такие его особенности. На Западном укреплении много архаичных черт. Это связано с тем, что местное население сохраняло свои традиции. На Восточном преобладают формы, характерные для среднескифского периода и появляются некоторые формы, которые получили распространение в более позднее время. Возможно, это связано с тем, что население Восточного укрепления пришло сюда и принесло с собой другие гончарные традиции.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ САЛТОВО-МАЯЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

О. Тринева

*Белгородский государственный национальный исследовательский университет
olya.trinyova@yandex.ru*

Некрополи салтово-маяцкой культуры являются одними из наиболее интересных и ярких археологических памятников Восточной Европы. Именно они дают самый богатый и разнообразный материал, представленный оружием, орудиями труда, украшениями, керамикой и т.д. Однако весь этот огромный накопленный материал требует тщательной обработки и интерпретации.

Открытие в начале XX в. катакомбного могильника у с. Верхний Салтов на Северском Донце и Маяцкого городища у Дивногорского монастыря на Дону обусловило выделение новой археологической культуры, получившей название «салтово-маяцкая». До начала 1940-х гг. она воспринималась исследователями как нечто цельное, но уже в одной из первых работ М.И. Артамонова, обобщающей салтовские памятники, наметилась их дифференциация. Автор объединял в один тип Маяцкое, Верхне-Салтовское, Верхне-Ольшанское городища и погребения, открытые у с. Подгоровка, Покровка, Саловка, Ютановка, Нижние Лубянки, в г. Валуйки и у х. Зливки. В совокупности они очерчивали район между средним течением Дона и Северским Донцом. К этой группе памятников исследователь относил понятие «салтово-маяцкая культура».

Могильники салтовской культуры стали исследоваться практически сразу после ее открытия. Ученые столкнулись с огромным массивом предметов погребального инвентаря, требующего детального изучения и публикации. Однако в силу определенных причин тщательного анализа, а зачастую и зарисовок находимого инвентаря не происходило. И только в послевоенные годы ситуация стала исправляться. Находки стали более тщательно зарисовываться и публиковаться.

В 1967 г. вышла монография С.А. Плетневой «От кочевий к городам», где автор ввела в научный оборот более ста новых памятников салтово-маяцкой культуры. Кроме того она выделяет уже семь локальных вариантов салтово-маяцкой культуры: средневолжский, дунайский, дагестанский, крымский, приазовский, нижнедонской и верхнедонской. Позже Светлана Александровна Плетнева признала выделение некоторых вариантов не правомерным. В итоге ею было предложено уже пять вариантов салтово-маяцкой культуры: 1) лесостепной Донской; 2) степной Донской; 3) степной Приазовский; 4) Крымский; 5) Дагестанский [Плетнева, 1999, с. 13], эта классификация является общепризнанной по сей день.

Начало изучение салтово-маяцкой культуры связывают с Верхнесалтовским могильником. Вот уже более 100 лет этот памятник поражает исследователей богатством и разнообразием погребального инвентаря.

Вторым комплексом, давшим название культуре, является Маяцкий археологический комплекс. Изучение Маяцкого селища начинается с 1890 г.,

когда в Императорскую археологическую комиссию поступила коллекция древних вещей — кувшин и два серебряных перстня со стеклянными вставками — найденных случайно пастухом в урочище «городище» близ Дивногорского Успенского монастыря в Острогожском уезде Воронежской губернии.

В настоящее время эталонным считается Дмитриевский археологический комплекс. С.А. Плетневой с 1957 по 1973 г. на могильнике была вскрыта площадь более 3000 м². Результаты исследований на Дмитриевском археологическом комплексе были опубликованы С.А. Плетневой в 1989 г. в монографии «На славяно-хазарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс», благодаря этой публикации комплекс стал эталонным [Плетнева, 1999, с. 30].

Важным памятником салтовской культуры также является Сухогомольшанский археологический комплекс. Состоит он из городища с каменными стенами, селища и могильника. Комплекс в 1969, 1973—1982 гг. изучала Средневековая экспедиция Харьковского университета. За время изучения была вскрыта площадь около 7000 м², установлен характер укреплений, выявлено и раскопано 7 жилищ и 317 погребений [Михеев, 1986, с. 29].

За годы изучения салтово-маяцкой культуры были изучены несколько десятков могильников, в которых среди разнообразных предметов погребального инвентаря найдены предметы все больше открывающие историю салтово-маяцкой культуры.

Михеев В.К. Подонье в составе хазарского каганата. — Харьков, 1985. — 148 с.

Плетнева С.А. Очерки хазарской археологии. — Москва; Иерусалим, 1999. — 248 с.

ПОНЯТТЯ «МАКРОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА» ТА «МІКРОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА» В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М. В. СІБІЛЬОВА

І. Цеунов

*Інститут археології НАН України, Київ
igortseunov@gmail.com*

М.В. Сібільов був одним із найбільш своєрідних дослідників кам'яної доби басейну р. Сіверський Донець у 1920—1930-х рр., який користувався специфічною термінологією. Детальний опис понятійної системи М.В. Сібільова дозволить нам зрозуміти наукову мову дослідника. Дана робота зумовлена необхідністю зрозуміти класифікаційні схеми, що використанні в роботах М.В. Сібільова.

М.В. Сібільов, вивчаючи стратиграфічні умови залягання матеріалу на пам'ятках, на прикладі Мінівського Яру (дослідження 1926—1927 рр.) дійшов висновку про наявність на пам'ятці трьох культурних шарів: палеолітичного та двох неолітичних. Два неолітичних шари відповідають макролітичній та мікролітичній техніці обробки кременя, які в неоліті

змінюють одна одну. М.В. Сібільов називав неоліт добою мікролітів та макролітів та визначав час існування неолітичних пам'яток 13—8 тис. р. т. [Сибилев, 1943, с. 9—14].

Мікролітична культура пов'язана, на думку М.В. Сібільова, з мікролітичною технікою, яка бере початок з пам'яток доби оріньяку (мініатюрні ножички з гострими кутами). У наступну солотрейську епоху мікроліти використовувались для свердління отвору для нитки-сухожилля в кістяних голках. У більш широкий вжиток, як допоміжні знаряддя, мікроліти входили в мадленський час. Найбільшого розквіту мікролітична техніка виробництва знарядь праці набула в період раннього неоліту. Мікролітична техніка змінюється макролітичною. Головна причина зміни домінування техніки виробництва полягала у кліматичних змінах (закінчення льодовикової доби) [Сибилев, 1927, с. 7—9].

М.В. Сібільов виділяв Ізюмську макролітичну зону на ділянці Сіверського Дінця між р. Беречкой на південний захід та р. Жеребцом на південний схід. Мікролітична культура не мала єдиного ареалу, а представлена окремими скупченнями пам'яток. Макролітична зона — останній етап кам'яної доби на території середньої течії Сіверського Дінця в розумінні М.В. Сібільова [Сибилев, 1926—1927, с. 2—4].

Поняття мікролітичних та макролітичних культур тісно пов'язані з поняттям техніки обробки кременя, домінуванням певної техніки обробки кременя на певній пам'ятці. Культурні властиві окремим пам'яткам і не об'єднувались територіально (для цього М.В. Сібільов використовував термін «зона» під яким розумів сукупність пам'яток однієї культури, що зосереджені на певній території).

Сибилев Н.В. Донеччина и далекое прошлое. Рукопис // НА ІА НАН України. — 1927. — Ф. 5.

Сибилев Н.В. Очаги и границы распространения микро и макролитической культур на Северском Донце // НА ІА НАН України. — 1926—1927. — Ф. 5.

Сибилев Н.В. Далекое прошлое Донеччины. Рукопис // НА ІА НАН України. — 1943. — Ф. 5.

ДО ПИТАННЯ ПРО КЛАСИФІКАЦІЮ СКІФСЬКОЇ ОДНОСІЧНОЇ ЗБРОЇ

О. Шелехань

*Інститут археології НАН України, Київ
dr.schultz.1399@gmail.com*

Знахідки односичної зброї зі скіфських пам'яток відомі вже досить давно. Проте не існує усталеного погляду на них як на уособлену категорію зброї. Досі головну увагу привертати в основному коштовні зразки. Тому висловлювались думки, що односичні мечі мали лише декоративну пере-

моніальну функцію, також їх могли ставити в один ряд із парними бронзовими ножами часів архаїки. Стосовно їх походження були висунуті всі можливі теорії. При чому напрями запозичення наводились у залежності від того, з яким матеріалом працював той чи інший автор.

По-перше, треба визначитися, як розглядати односічні мечі — вкупі з двосічними чи як окремий типологічний підрозділ. Перший варіант можливий, якщо ми здійснюємо класифікацію за формою руків'я. Такий підхід доцільний у тому разі, коли ставиться мета окреслити певні соціально значимі зразки церемоніальної зброї. Тоді основною ознакою є саме руків'я — елементи його конструкції, особливості оздоблення коштовними металами, сюжети декору та ін. Завдяки такому підходу можна окреслити естетичні вподобання кочової аристократії та водночас говорити про статусний характер церемоніальної зброї, а в підсумку — про певну соціальну позицію її власника. [Алексеев, 2006, с. 43; Skory, Chochorowski, 2010, р. 267].

Але можливий і інший підхід. Тут варто нагадати, що дослідники розглядають односічні мечі як запозичений скіфами елемент. Вперше до проблеми походження односічної клинкової зброї звернувся В. Гінтерс, який припускав, що вона з'явилась у скіфів під впливом античної або латенської культур [Ginters, 1928, s. 36]. Згодом до його думки приєдналася А.І. Мелюкова, хоча наголошувала, що екземпляри з Північного Причорномор'я не є механічними копіями античних форм і відрізняються самобутністю [Мелюкова, 1964, с. 59]. Пізніше дослідниця змінила погляд на генезу односічної зброї у скіфів. Аналізуючи старожитності Подністров'я, вона висунула припущення, що односічні мечі з'явились у IV ст. до н. е. під впливом махайри іллірійського типу або балканських бойових ножів [Мелюкова, 1979, с. 199].

У 1980-х рр. висунуто нові теорії. В.Є. Максименко, досліджуючи культуру сарматів Нижнього Дону, припускав, що односічні мечі з'явилися там під впливом кавказьких бойових ножів [Максименко, 1983, с. 150]. Натомість В.П. Копилов і С.Ю. Янгулов, аналізуючи матеріали Єлизаветівського могильника, дійшли іншого висновку. Вони писали, що односічні клинки з'явились у кочовому середовищі ще в архаїчний час внаслідок еволюції скіфських бойових ножів, відомих у лісо-степових пам'ятках [Копылов, Янгулов, 1987, с. 82].

Приблизно в той же час С.В. Махортих припускав, що основою для формування односічної зброї на Північному Кавказі також були місцеві архаїчні кинджали та мисливські ножі. На думку дослідника, лише з V ст. до н. е. на їхню форму могло дещо вплинути знайомство з імпортними античними махайрами [Махортых, 1991, с. 93]. Але, варто відзначити, що висновки дослідника стосуються лише вказаного регіону.

Згодом І.В. Бруяко в низці публікацій укріпив аргументацію прибічників балканської версії. Дослідник припускав наявність двох центрів, з яких на територію Скіфії могли поширитись односічні екземпляри, — Балкани та Кавказ. Вплив першого він проілюстрував серією виробів із скіфських могильників пониззя Дунаю [Бруяко, 1989, с. 29]. Але в іншій

Під-клас Тип	Підклас 1, з прямим профілем	Підклас 2, з увігнутим профілем
Тип 1, привнесені мечі		
Тип 2, тіордні мечі		

Типологія односної зброї скіфського часу з території Північного Причорномор'я: 1–3 — Чауш; 4 — Миколаївка II; 5 — Круглик; 6, 13 — Єлизаветівський могильник; 7 — Мамай-Гора, к. 23; 8 — Мамай-Гора, к. 137; 9 — Главні, к. 24; 10 — Широке II, к. 35, п. 2; 11 — Мирне, к. 2, п. 2; 12 — Абрамівка; 14 — Софіївка; 15 — Сладковка, к. 25; 16 — Миколаївка, п. 1; 17 — Бугори, к. 13, п. 2; 18 — Три Брати (Піски), к. 9; 19 — Каптанівка, к. 487; 20 — Мала Лепетиха; 21 — Новоолександрівка-Богацька, к. 5, п. 3; 22 — Мотронин; 24 — Соболева Могила; 25 — Шульговка; 26 — Чоргомлик; 27 — Велика Рижанівка

роботі, що вийшла того ж року, автор вже чітко стверджує, що поширення односичної зброї у Північно-Західному Причорномор'ї відбувалося під безпосереднім впливом фракійських племен [Бруяко, 1989а, с. 69].

З оглядом на вище сказане, вважаємо за доцільне віднести двосичні та односичні екземпляри до різних типологічних груп (класів). Таким чином підтримуємо тих дослідників, які саме конструкцію клинка вважають головним елементом класифікації клинкової зброї скіфського часу [Бруяко, 1989а, с. 69; Редина, 1999, с. 223; Ворошилов, 2007, с. 17; Лукьяшко, 2014, с. 252]. За такого підходу в обох класах будуть наявні екземпляри з однаковою конструкцією руків'я, яке відіграє головну роль у розв'язанні питань хронології, соціальної стратифікації та ін.

Поклавши в основу типології конструкцію клинка, додамо, що клас односичної зброї можна поділити на підкласи: 1) вироби з прямим профілем; 2) вироби з вигнутим профілем (див.: [Бруяко, 1989, с. 29]). Під вигнутим профілем маємо на увазі не тільки екземпляри з увігнутим клинком, а й такі, що мають кут між віссю рукоятки та вістрям.

Наступним кроком пропонуємо поділ на культурні типи. За характерними рисами руків'я, що будуть перехрещуватися в підкласах, виділяємо два типи.

Перший тип — односичні мечі з простим руків'ям, морфологія якого суттєво відрізняється від скіфських екземплярів. Воно часто оздоблене накладками з органічного матеріалу. Перехрестя, якщо воно є, прямокутне. Такі екземпляри фіксуються у скіфських похованнях від другої чверті V ст. до н. е. (Софіївка, Круглик, Мирне)

Другий тип — односичні мечі з типово скіфським руків'ям, або «гібридний тип» (див.: [Vasiliev, 1980, s. 133]). Переважна більшість цих типів представлена церемоніальними зразками, поширеними у IV ст. до н. е. Але хронологічний проміжок між ранніми та пізніми односичними гібридними екземплярами заповнюється із надходженням до наукового обігу нових знахідок [Бессонова, Недопако, 2013, с. 113].

Важливо, що переважна кількість екземплярів другого типу представлена церемоніальними зразками. Очевидно, лише стосовно останніх буде справедливою думка А.Ю. Алексеєва, що односичні мечі не мали практичного призначення [Алексеев, 2006, с. 53], У той же час односичні екземпляри без дорогоцінного оздоблення (як першого, так і другого типів) є пересічними зразками озброєння зі звичними бойовими функціями, що підтверджується даними металографічного аналізу [Бессонова, Недопако, 2013, с. 119].

Запропонований класифікаційний поділ представлено на підсумковій таблиці (рисунок).

Окресливши особливості розвитку односичної зброї у скіфів, повернемося до проблеми її походження. Типологічний і хронологічний аналіз спонукає нас відмовитися від кавказьких архаїчних односичних клинків як прототипу скіфської такої зброї V—IV ст. до н. е. Ми також спостерігаємо суттєву відмінність скіфських односичних мечів від махайр, передусім у конструкції руків'я.

Безпосередні витoki виробів першого типу ми схильні вбачати у північнобалканських мечах Північно-Західного Причорномор'я, на чому наголошували й інші дослідники [Мелюкова, 1979, с. 199; Бруяко, 1989а, с. 69; Бессонова, Недопако, 2013, с. 119]. Додамо, що припущення А.І. Мелюкової про можливий паралельний вплив махайри іллірійського типу та іллірійських бойових ножів вважаємо недостатньо аргументованим. Адже перші суттєво раніші за екземпляри типу Мирного, і в типологічному сенсі вони різняться за загальним обрисом клинка та наявністю брускоподібного навершя. Другі, тобто іллірійські бойові ножі, ми не можемо вважати прототипом через таку характерну рису як черешкову основу руків'я. Що ж до «гібридних» мечів другого типу, вважаємо за доцільне пристати до думки, що лінія їх розвитку має витoki в архаїчних формах Карпатського регіону [Скорый, 1983, с. 5; Бруяко, 2005, с. 281; Бессонова, Недопако, 2013, с. 119].

- Алексеев А.Ю.* Акинак или махайра? (Мечи из раскопок Н.И. Веселовского у с. Шульговки в 1891 г.) // Древности скифской эпохи. — М., 2006. — С. 43—65.
- Бессонова С.С., Недопако Д.П.* Скифський одноступеневий меч з околиць Мотронинського городища // Археологія. — 2013. — № 1. — С. 113—121.
- Бруяко И.В.* Однолезвийное оружие степной Скифии // Проблемы истории та археології давнього населення Української РСР. — К., 1989. — С. 29—30.
- Бруяко И.В.* Предметы вооружения из Никоноя // Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья. — К., 1989а. — С. 65—70.
- Бруяко И.В.* Ранние кочевники в Европе X—V вв до н. э. — Кишинев, 2005. — 358 с.
- Ворошилов А.В.* Вооружение населения Лесостепного Подонья в скифское время (акинаки, копья, дротики): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Воронеж, 2007.
- Котылов В.П., Янгулов С.Ю.* О времени появления скифских одноступеневых мечей // Киммерийцы и скифы. Тез. Всесоюз. семинара, посвящ. пам. А.И. Тереножкина. — Кировоград, 1987. — С. 80—82.
- Лукьяшко С.И.* Мечи и кинжалы скифского времени Нижнего Дона // Война и военное дело в скифо-сарматском мире. — Ростов-на-Дону, 2014. — С. 237—256.
- Максименко В.Е.* Савроматы и сарматы на Нижнем Дону. — Ростов-на-Дону, 1983. — 248 с.
- Махортых С.В.* Скифы на Северном Кавказе. — К., 1991. — 133 с.
- Мелюкова А.И.* Вооружение скифов. — М., 1964. — 91 с. (САИ. — Д1-4).
- Мелюкова А.И.* Скифия и фракийский мир. — М., 1979. — 256 с.
- Редина Е.Ф.* К вопросу о фрако-скифских культурных взаимоотношениях (скифское одноступеневое оружие) // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Запорожье, 1999. — С. — 222—227.
- Скорый С.А.* Вооружение скифского типа в Средней Европе: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1983.
- Ginters W.* Das Schwert der Scythen und Sarmaten in Sdyrussland. — Berlin, 1928. — 49 p.
- Vasiliev V.* Scitii agatirsi pe teritoriul Romvniei. — Cluj-Napoca, 1980. — 128 p.
- Skory S., Chochorowski J.* About one group of parade swords of Scythian Age // Extras din Istros. — 2010. — XV. — P. 267—281.

ЗМІСТ

<i>Білокудря О.</i> Прикраси скіфських амазонок степової України IV ст. до н. е.	3
<i>Володарець-Урбанович Я.</i> До методики вивчення поширення гончарної кераміки пастирського та канцлерського типів	4
<i>Голик А.</i> Археологічні розвідки північного узбережжя азовського моря в середині XX ст.	7
<i>Горбаненко С.</i> Археологія як метод дослідження історичної спадщини та її потенційні інформативні можливості	8
<i>Гречко Д.</i> Об этнодифференцирующих признаках погребений Лесостепи раннескифского времени	10
<i>Домнич І.</i> Роль археології в туризмі	13
<i>Зміївська А.</i> Поховальні сосуди в кремаційних похованнях Красногірського біритуального могильника	14
<i>Жигола В.</i> Рови укріплень Старокиївської гори у другій половині XVII ст.	15
<i>Калашникова О.</i> Сосуды-хранилища из участка Б поселения Войтенки I (по материалам раскопок 2011—2013 гг.)	21
<i>Каплієнко В.</i> Археологічні вироби з бронзи з розкопок Верхньосалтівського могильника 1946—1948 рр., питання збереження в фондах МАЕСУ	22
<i>Квітковський В.</i> Багатошарове селище в уроч. Печенізька Дача	23
<i>Костева Ю., Суханов Е.</i> Типология и относительная хронология украшений Ржевского могильника салтово-маяцкой культуры	26
<i>Котенко В.</i> Дослідження давньої кераміки в археологічних та краєзнавчих студіях у 1918—1924 рр.	27
<i>Немцев С.</i> К вопросу о необходимости разработки относительной хронологии античного импорта в эпоху поздней классики — раннего эллинизма в регион Северного Причерноморья.	32
<i>Панченко К.</i> Дослідження скіфських пам'яток Н.М. Бокій на Кіровоградщині	33
<i>Пеляшенко К.</i> Історія дослідження Циркунівського городища	37
<i>Пуголовк Ю.</i> Графічна фіксація глиняних виробів: сучасний археологічний рисунок в Україні	39
<i>Самойленко І.</i> Колекція світильників з Білозерського поселення у зібранні музею Херсонського державного університету	43
<i>Сарибекян А.</i> Лепная посуда Бельского городища второй половины VI — начала V вв. до н. э.	44
<i>Тринева О.</i> История изучения салтово-маяцкой культуры	45
<i>Цеунов І.</i> Поняття «макролітична культура» та «мікролітична культура» у науковій спадщині М.В. Сібільова	46
<i>Шелехань О.</i> До питання про класифікацію скіфської односічної зброї	47